

Опубликовано:

“De Re Militari”. Czasopismo miłośników wojskowości 1/2017. S. 52-70.

Igor Babulin (Moskwa)

Kosulicze i Drokow. Dwie bitwy podczas kampanii zimowej Jana Kazimierza w 1663-1664 roku.

Бабулин Игорь (Москва)

Косуличи и Дроков.

Два сражения зимней кампании Яна Казимира 1663-1664.

(страницы указаны по польскому изданию: начало - С. 52)

Основным событием на завершающей стадии войны 1654-1667 гг. стал большой поход польско-литовской армии во главе с королем Яном Казимиром на Левобережную Украину зимой 1663-1664 гг. Эта кампания оказалась последней попыткой вернуть под власть Речи Посполитой все украинские земли, отторгнутые от Польши гетманом Богданом Хмельницким. Провал королевского похода привел к заключению Андрусовского перемирия 1667 г., фактически прекратившего вековые войны между Москвой и Варшавой.

С. 53

Вначале остановимся на работах, наиболее важных для историографии военной кампании 1663-1664 гг. Первые описания похода Яна Казимира в российских сочинениях появились в конце XVII – начале XVIII вв. в малороссийских летописях Самовидца, Самойло Величко и Григория Грабянки¹. В Речи Посполитой кампании 1663-1664 г. значительное внимание уделил польский придворный историк Веспасиан Коховский². В XIX столетии в рамках своих сочинений о королевском походе писали Д.Н. Бантыш-Каменский, Н.А. Маркевич, С.М. Соловьев, Н.И. Костомаров, Н.И. Павлищев, А.П. Барсуков, В.В. Волк-Карачевский, польский историк Т. Корзон³ и другие.

Более углубленный интерес к военным событиям зимы 1663-1664 гг. возник лишь во второй половине XX столетия, когда вышли работы А.Н. Мальцева и И.В.

Галактионова⁴. Значительный вклад в изучение похода Яна Казимира внесли польские историки: З. Вуйцик – в работе об Андрусовском трактате 1667 г., А. Керстен – в книге о гетмане Стефане Чарнецком, Я. Виммер – в работе о польском войске второй половины XVII в., З. Спиральский – также в книге о Чарнецком⁵.

Наиболее значительный прорыв в исследовании данной темы произошел лишь в конце 90–х годов прошлого, начале нынешнего XXI в. Наряду с общими работами о войне Москвы и Варшавы и наиболее видных военачальниках появились специальные исторические исследования о походе Яна Казимира и даже об отдельных эпизодах этой кампании. Так, польский историк Е. Марон посвятил походу короля статьи о военной деятельности М.К. Паца и «Заднепрмянской кампании» Яна Казимира⁶. Российский историк В.В. Каргалов затронул эту тему в своей книге в главе о кн. Г.Г. Ромодановском⁷. Белорусский историк Г. Саганович уделил много внимания участию литовского войска в данном походе в книге «Невядомая вайна 1654-1667»⁸. Украинские исследователи В.Смолий и В. Степанков рассматривали поход Яна Казимира в сочинении об «украинской национальной революции», а П. Пирог опубликовал статью о «Левобережном походе» Яна Казимира⁹. Польский историк А. Рахуба касался данного похода при рассмотрении вопроса мобилизационных возможностей войска ВКЛ¹⁰. М. Нагельский, К. Бабятынський, Т. Цесельский и А. Маевский посвятили свои исследования военной деятельности литовских военачальников М. Паца и А.Г. Полубинского¹¹. В современной России о походе, как о последней «попытке объединить Украину» под властью польского короля, писала Т.Г. Таирова-Яковлева¹². Военные события этой кампании очень кратко освещены в работах А.В. Малова¹³.

С. 54

К 350–й годовщине похода Яна Казимира на Украину была проведена специальная научная конференция, на которой историк В. Белашов выступил с докладом об осаде Глухова польскими войсками, а Е. Луняк – о бое под Пироговкой и его значении¹⁴.

При всех заслугах российских, польских и украинских ученых в изучении кампании 1663-1664 гг. следует отметить факт крайне незначительного использования в их работах российских архивных документов. Большая часть вышеуказанных исследований, касающихся похода Яна Казимира, написана по нарративным источникам (сочинениям А. Грамона, Я. В. Почобута-Одлянського, М.Л. Обуховича, Я.А. Храповицкого, П. Гордона, И. Ерлича и другим). Роль русских войск в боях против армии короля Яна Казимира настолько слабо изучена, что, например, еще И.В. Галактионов справедливо писал об исследовании польского историка З. Вуйцика следующее: автор «совершенно игнорирует боевые действия русской армии, считая, вопреки фактам, что

она не принимала участия в разгроме польско-литовских интервентов»¹⁵. Никакого «разгрома» конечно же не было, но тем не менее, поход короля закончился полным провалом.

Восполнить этот серьезный пробел в исследовании войны 1654-1667 гг. и дать оценку действиям русских войск можно только с привлечением документов российского военного ведомства - Разрядного приказа, достаточно хорошо сохранившимся в РГАДА, что и было сделано нами в настоящем исследовании. В данной работе использованы следующие документы Разрядного приказа (Ф. 210): Столбцы Московского стола №№ 365; Столбцы Белгородского стола №№ 517, 518, 559; Столбцы Новгородского стола № 178, Книги Приказного стола № 3.

При обращении к российским архивным документам оказалось, что наиболее значимыми боевыми столкновениями русских и польских войск в зимнюю кампанию 1663-1664 гг. были два сражения¹⁶. Речь идет о сражении при Косуличах 23 (13) февраля 1664 г., известном в польских исследованиях как «бой под Карачевым», а также сражение при Дрокове 21 (11) марта 1664 г., или бой на реке Ипать.

Эти два сражения мы подробно рассмотрим в настоящей работе с опорой на российские архивные документы, не описывая всего похода Яна Казимира. Вне рамок данной статьи также останутся действия армий под началом кн. Г.Г. Ромодановского, П.В. Шереметева и украинских казаков гетмана И. Брюховецкого. Все даты в статье, со ссылкой на российские источники, даны по старому стилю, который в XVII столетии отличался от нового на 10 суток. В случае необходимости соотнесения дат в русских источниках с датами в польских документах, в скобках рядом указана дата по новому стилю.

С. 55

Поход армии кн. Я.К. Черкасского против короля Яна Казимира (январь – февраль 1664 г.)

На начало кампании 1663-1664 гг. на Левобережной Украине польское войско состояло из следующих частей и соединений: 7 гусарских хоругвей, 70 казацких, 21 татарская, 1 волошская, 1 рейтарский полк, 17 полков «немецкой» пехоты, 6 хоругвей «польско-венгерской» пехоты, 8 драгунских полков, а именно: 10 822 чел. конницы, 13 824 чел. пехоты и драгун. Всего 24 646 чел¹⁷.

Литовская армия состояла из 7 гусарских хоругвей, 2 панцирных, 39 казацких, 17 татарских, 10 рейтарских, 117 хоругвей «немецкой» пехоты и драгун, 4 хоругвей

«польско-венгерской» пехоты, а именно: 8756 чел. конницы, 10 618 чел. пехоты и драгун. Всего 19 374 чел¹⁸.

Действия польско-литовских войск поддерживали украинские казацкие полки правобережья Днепра во главе с гетманом Павлом Тетерей – 10 полков (примерно 10 тыс. чел¹⁹), а также крымско-татарское войско с царевичами Мамет-Гиреем и Саадет-Гиреем (от 10 до 20 тыс. чел.).

Таким образом, общая численность объединенной армии под началом короля Яна Казимира из поляков, литвинов, правобережных украинских казаков и крымских татар, которую король мог задействовать в предстоящей кампании, составляла примерно 70 тыс. чел. Стоит однако отметить, что фактическое число бойцов в польско-литовском войске обычно было ниже данных по компуту (сметам). Но даже с учетом этого, реальную численность всех частей и соединений под командованием короля можно оценить не менее чем в 60 тыс. бойцов. За все годы войны с Русским государством Речь Посполитая не собирала такой многочисленной и мощной военной машины, способной, как самонадеянно считали польские полководцы, без особого труда дойти до самой Москвы.

В начале ноября 1663 г. основные силы польской армии во главе с королем Яном Казимиром переправились через Днепр и начали наступление на Левобережную Украину.

С. 56

Сохранившиеся документы Разрядного приказа, относящиеся к концу 1663 - началу 1664 гг. позволяют нам предположить, что царское правительство было не готово к столь стремительному развитию военных событий осенью-зимой 1663-1664 гг., а именно: к наступлению большой польско-литовской армии во главе с королем. Зимний поход королевских войск оказался крайне неожиданным для Москвы. В начале октября 1663 г., полагая кампанию на юге оконченной, Разряд отправил в Белгород царский указ о роспуске войск Белгородского разряда на зиму, что являлось обычной практикой в то время, когда военные походы заканчивались с выпадением снега и наступлением холодов. В пограничных городах «на боевом дежурстве» оставались незначительные силы русской армии, а большая часть служилых людей получала возможность отдохнуть до весны в своих домах, пополнить свои запасы и откормить своих коней для будущих походов.

Когда в Москве поняли, что польский король решил не распускать свою армию на зиму, а неожиданно для противника бросить ее в решающее наступление за Днепр, из столицы полетели указы о срочном сборе войск для отражения наступления неприятеля.

Главкомандующим всей русской армии был назначен самый знатный из московских аристократов - боярин и воевода князь Яков Куденетович Черкасский,

военные таланты и полководческие способности которого всегда справедливо вызвали большие сомнения у историков. Однако это назначение позволяло избежать возможных местнических споров в среде московских аристократов. Местом сбора основных сил царского войска стал Можайск.

Оценивая силы русских, польские участники событий значительно завышали численность армии под командованием князя Черкасского. Так, Щенсный-Потоцкий в то время писал о русском войске следующее: «Долгоруков с Черкасским с 45 000 соединились в Калуге и к Ромодановскому идут, который в Сумах с 6000 стоит», а Шереметев в Путивле с 5000²⁰. Незабитовский сообщал, что в Батурине с Брюховецким было «4000 москвы», с Шереметевым с 5000 войска, при Ромодановском войска 10 000 доброго», а Черкасский, по его словам, вел с собой 40 000²¹. Как мы увидим ниже, последнее число завышено более, чем в два раза.

3 января Черкасский с войском выступил в поход из Можайска. Не заходя в Калугу, он двинулся на юг (через Медынь – Лихвин – Белев) к Севску. В очень тяжелых, зимних условиях, армия медленно шла по лесным дорогам. В пути следования нередко возникала «мешкота», князь оправдывался, что «поспешить, некоторыми мерами было неможно, дорога лесная и гористая и пехота от стужи поизнужила». 12 января войско достигло села Кипеть, расположенного «от Белева в дватцать верст». На следующий день Черкасский направился в Белев, собирая по дороге служилых людей, прибывающих к войску. Князь писал в Москву, что войско «застали морозы большие...»²².

С. 57

В царской грамоте от 25 января Черкасскому велено было идти в Севск, а если «будет туда идти не мочно, велено собираться в Карачеве». Воевода был на пути в Болхов, когда узнал о появлении польского войска короля Яна Казимира под Севском. 27 января Черкасский пришел в Болхов, куда уже ранее прибыл князь Юрий Барятинский из Смоленска со своими полками.

1 февраля Черкасский сообщил царю, в Карачев не пошел, поскольку стало ему ведомо, что король стоит под Севском «в ближних местех в селе Юшине», гетман Сапега

С. 58

(т.е. Полубинский – *И.Б.*) – в Чемлыже, а Пац – в Княгинине²³. Черкасский остался в Болхове, где продолжил сбор своей армии.

3 февраля он отпустил к Севску «наперед себя» авангард армии - полк князя И.С. Прозоровского, а другому товарищу – князю Ю.Н. Барятинскому велел «идти с собою», объясняя свою задержку в Болхове нехваткой подвод и денежного жалованья ратным людям²⁴.

С. 59

13 февраля Черкасский с основными силами своей армии направился из Болхова к Карачеву. Согласно росписи его войска, с учетом ратных людей ранее выступившего вперед полка кн. И.С. Прозоровского, численность его войска составляла 12 377 чел.²⁵

Табл. 1. (на стр. 58)

Полк кн. Я.К. Черкасского на 13 (23) февраля 1664 г.

Соединения	Кол-во чел.		
	нач. люди	рядовые	всего
Московские чины	1778		3511
Городовые дворяне и дети боярские, татары	1733		
Рейтарский полк Венедикта Змеева	68	1053/511	1633
Рейтарский полк Григория Тарбеева	-	131/199	330
Рейтарский полк Василия Челюсткина	-	222	222
Рейтарский полк Ивана Полуехтова	33	372	405
Рейтарский полк Степана Зубова	-	415	415
Солдатский полк Николая Баумана	177/10	264/200/611	1202
Солдатский полк Аггея Шепелева	23	853	876
Стрелецкий приказ Федора Александрова	6	686	3783
Стрелецкий приказ Василия Философова	9	693	
Стрелецкий приказ Микифора Колобова	9	702	
Стрелецкий приказ Ивана Зубова	8	697	
Стрелецкий приказ Герасима Соловцова	6	622	
Стрелецкий приказ Микиты Волкова	4	342	
Всего: конных 6980, пеших 5397.			Итого: 12 377

Кроме того, как выше было отмечено, с армией Черкасского соединился смоленский полк кн. Ю.Н. Барятинского. Согласно росписи, из Смоленска с окольничим и воеводою с князем Юрием Никитичем Барятинским пришли 6615 чел.²⁶

Табл. 2 (на стр. 59)

Полк кн. Ю.Н. Барятинского на 13 (23) февраля 1664 г.

Соединения	Кол-во чел.		
	нач. люди	рядовые	всего
Рейтарский полк Федора Зыкова	37	661/5	702
Рейтарский полк Христофора Мингауса	28	754	782
Рейтарский полк Ричарда Пальмера	32	603/40	635
Солдатский полк Томаса Далиэла	34	640	674
Солдатский полк Вилима Дроманта	34	440	474
Солдатский полк Николая Фанзалена	18	234	252
Солдатский полк Альбрехта Шневица	23	299	322
Солдатский полк Аггея Шепелева (2 шквадрона подполковника Василия Бюста)	37	1049	1123
Стрелецкий приказ Григория Остафьева	4	514	1651
Стрелецкий приказ Ивана Ендогурова	7	520	
Стрелецкий приказ Андрея Остафьева	7	605	

Таким образом, на 13 февраля 1664 г. в войске князей Черкасского, Прозоровского и Барятинского было: конных 9099 чел., пеших 9893 чел., всего конных и пеших 18 992 чел. Отсюда ясно видно, что реальная численность русского войска под началом князя Черкасского была весьма далека от тех 40 – 45 тысяч, о которых писали польские участники событий.

Можно лишь дополнить, что в самом Карачеве, в отряде воеводы князя Александра Лобанова-Ростовского, согласно его отписки от 31 января было дворян и детей боярских 322 чел., а также московский стрелецкий приказ Кузьмы Хомутова (около 600 чел.)²⁷.

С. 60

Бой при Косуличах 13 (23) февраля 1664 г.

Польский историк М. Нагельский пишет, что узнав о подходе «многочисленных» войск Черкасского, Ромодановского и Брюховецкого, поляки решили отступить в границы Речи Посполитой, «отправив в глубь Московской державы конный корпус с целью опустошить тылы противника и разведать расположение его главных сил. Во главе соединения, которое состояло из 40 хоругвей, по 20 из каждой армии, стали Стефан Бидзинский, сандомирский стольник и поручик панцирной хоругви Его Королевского Величества, а также Полубинский, полевой писарь ВКЛ и поручик гусарской роты Его Королевского Величества в составе армии ВКЛ. Этот корпус, поддержанный отрядами запорожских казаков, волонтерами с ВКЛ вместе с татарами, выступил в глубину Московской державы. Он имел боевую задачу разбить передовой отряд московских сил под командованием И. Прозоровского»²⁸.

Я. А. Храповицкий в своем «Дияруше» записал, что 7 марта до королевской ставки дошли вести про боевые деяния разезда Полубинского, который «повернув до Почепа, удачно погостил на Москве, ибо там некую часть москвы на две мили трупами положив, огнем и мечом опустошив, снес Прозоровского и Зубова»²⁹.

Полковник Войска Литовского и ротмистр казацкой хоругви Михаил Леон Обухович в «Памятниках» отметил, что Полубинский «вернулся из рейда карачевского, имея там неплохую оказию с Прозоровским, который с 14 тысячами встретился с нашими, однако был сбит с поля и постыдно под Карачев до Черкасского повернул. Там же орда прошла полон набравши, и вместе с нашими несколько тысяч сел спалила»³⁰.

Веспасиан Коховский достаточно подробно описывает сражение³¹. По словам Коховского, Прозоровский имел приказ атаковать королевское войско под Севском,

однако узнав о тайных замыслах поляков, повернул назад. Увидев многочисленные огни в обозе польского отряда, князь решил, что идет король со всем войском. Бидзинский приказал притушить огни, чтобы в темноте неприятель не мог определить его силы, а сам оценил численность противника по огням в московском обозе. Поскольку наступила темная ночь, поляки решил отложить бой до утра. Однако орда переправилась через реку (река Навля – *И.Б.*) и ударила на обоз неприятеля, взяв «языков», которых доставили в лагерь. Пленники сказали, что у Прозоровского 15 000 чел., сильно завысив силы князя. Русские, стоявшие на берегах реки и задетые нападением татар, открыли огонь из пушек и ружей, стреляя по противнику до полуночи. С прибытием литовцев Полубинского, поляки решили починить мост через реку. Татары, прибывшие к реке, хотели зайти в тыл Прозоровскому. Однако он, не дожидаясь утра, ушел с поля, остановившись своим табором возле Карачева. Полковник «охотников» Бугай, ударив на отходящих, взял триста московских воев, в которые были «железные испанские рейтары» (рогатки – *И.Б.*).

С 62

Таким образом, если верить Коховскому, русские отошли без потерь. Ни о каком «разгроме» противника не сообщается, а только лишь о потере им части обоза.

Польский историк А. Маевский приводит также сведения о бое под Карачевым из «Театрум Европеум», согласно которым «Полубинский вторгнулся на 20 миль в глубь неприятельской территории (или около 150 км), побил 12-тысячную армию Прозоровского, затем спалил и высек 1500 сел, а татары взяли огромный ясырь»³².

Маевский же ввел в научный оборот лист крымского царевича Саадет-Гирея, участвовавшего в рейде Полубинского, адресованный канцлеру великому коронному М. Пражмовскому. Согласно Саадет-Гирею, они встретили под Карачевым «много тысяч москвы, семь тысяч пехоты, конницы десять тысяч и 14 пушек». Вместе с Полубинским и Бидзинским «тем неприятелям дали отпор, бились с ним часов десять и до самого Карачева на их шеях ехали. Так много (их) сгнуло, тысяч пять», захватили у них воез и коней. Оттуда выступив, «между Карачевым и Болховым, высекли табор, в котором взяли шесть тысяч пленных и великую добычу захватили в земле московской... и за Болховом на десять миль опустошили. А потом повернули к Стародубу в добром здравии...»³³.

Ян Почобут-Одлянйцкий, находившийся в то время в королевском лагере, написал о рейде Полубенского следующее: «пан писарь польный литовский с войском коронным и литовским, с молодым султаном татарским, при нем бывшем, столкнулся с немалым войском московским, от князя Якова Кудиняковича Черкасского высланным, с тремя товарищами, то есть полковниками: Прозоровым, Лобановым и Зубовым, на которых храбро ударил так, что от полудня до ночи битва длилась. Однако, при Божьей милости,

согнал с поля, так что с наступлением ночи ушли со всем и с пушками, потеряв с тысячу человек. Потом несколько сильных таборов высекли, где орда большой ясырь взяла и много сел и дворов спалили. В десяти милях от столицы орда более десяти тысяч сел сожгла, как сами предводители поведали в Москве»³⁴.

Учитывая, что расстояние от Москвы до Карачева составляет примерно 400 км, сообщение о сожжении сел «в десяти милях» от столицы является чистой фантазией автора. На самом деле полякам и татарам удалось опустошить лишь окрестности Карачева и Болхова, с чем соглашается польский историк А. Маевский.

Подводя итоги обзору польских и крымско-татарских сведений о данном бое, следует отметить, что в целом они не только сильно преувеличивают численность войска Прозоровского, но и его потери в произошедшем бою.

Обратимся к российским документам. Состав и численность полка князя Ивана Семеновича Прозоровского, отправленного Черкасским в авангарде в направлении Севска, неизвестны. Однако благодаря сохранившемуся списку раненых «на Косулицком бою» можно примерно установить эти данные. В передовой полк воеводе И.С. Прозоровскому были выделены следующие части: рейтарские полки Г. Тарбеева (330 чел.), В. Челюсткина (222), С.Зубова (415), стрелецкие приказы М. Колобова (711), И. Зубова (705) и Г. Соловцова (628), а также дворянские сотни, численность которых не указана. Учитывая общее количество бойцов в дворянских сотнях основной армии (около 3500 чел.), главнокомандующий Черкасский вряд-ли мог дать Прозоровскому более 1000 чел., «без урону своей чести».

С. 63

Таким образом, общая численность передового полка составила примерно 4000 конных и пеших. Об участии в этом походе князя А.И. Лобанова-Ростовского, находившегося в Карачеве, в наших документах данных нет. Даже если он сражался в вышеописанном бою (как утверждает Почобут-Одляницкий), то под его началом, как выше отмечено, могло быть не более 1000 дворян и стрельцов, что в сумме с силами Прозоровского дает максимум 5000 чел.

13 (23) февраля шедший на юг Прозоровский, находился уже в 30 км от Карачева на реке Навле, у деревни Косуличи (сейчас в Шаблыкинском районе Орловской области). Там он столкнулся с отрядом Полубинского и Бидзинского, в результате чего завязалось сражение. Впоследствии Прозоровский докладывал Черкасскому об этом бое следующее: «февраля в 13 день в Сомовской волости в деревне Косуличах у него боярина и воеводы и у ратных людей с польскими и литовскими людьми был бой и на том бою полских и литовских людей и татар побили многих, а в языцах взяли 13 человек, да бунчук, и ис тех

10 человек раненых тяжелыми раны». Русские ратные люди пленных «раненых взятых людей» доставили к воеводе³⁵. Из данного сообщения не ясно, чем закончился этот бой, но поскольку сеунчей (вестей о победе) от Прозоровского не поступало, это означает, что князь не считал данное сражение своей победой. Скорее всего, учитывая взятие пленных у противника, последовало вынужденное отступление после начального успеха. В то же время можно сделать вывод, что свидетельства о разгроме русских, содержащиеся в польских источниках, сильно преувеличены и не соответствуют действительности. Прозоровский отступил к Карачеву, оставаясь там до подхода основных сил во главе с князем Черкасским. Якобы «разгромленные» русские полки в дальнейшем активно участвуют в последующих боях, в том числе в бою при Дрокове.

В документах РГАДА не удалось найти сведения о числе убитых и пленных, но сохранились данные о числе раненых, по которым можно судить о масштабах боя. «Записная книга» сообщает, сколько служилых людей «полку боярина и воеводы князя Ивана Семеновича Прозоровского великого государя ратных людей розных чинов... в прошлом во 172 году февраля в 13 день в Карачевском уезде в Сомовской волости в деревни Косуличах ранены на бою»³⁶.

Табл. 3.(на стр. 64)

**Раненые служилые люди полка кн. И.С. Прозоровского
в бою при Косуличах 13 (23) февраля 1664 г.**

Соединения	Кол-во чел.	
	нач. люди	рядовые
Городовые дворяне и дети боярские	-	27
Рейтарский полк Григория Тарбеева	-	13
Рейтарский полк Василия Челюсткина	-	8
Рейтарский полк Степана Зубова	2	50
Стрелецкий приказ Микифора Колобова	-	11
Стрелецкий приказ Ивана Зубова	-	24
Стрелецкий приказ Герасима Соловцова	-	14
Всего:	2	147

Можно дополнить, что в документах Разрядного приказа сохранился отдельный список раненых наиболее пострадавшего в этом бою рейтарского полка Степана Зубова: «172 г. Список раненых на Косулицком бою и в местечке Дрокове конных даточных людей полка Степана Зубова»³⁷. Среди них оказался и сам полковник Степан Офонасьев сын Зубов «позади левого уха сверху сечен саблею, рана тяжела». Большая часть ранений были получены служилыми людьми от сабель и стрел, что говорит о характере конной схватки с преобладанием холодного оружия. Причем полк Зубова вероятно состоял из новобранцев – даточных людей, а не дворян, как другие рейтарские полки.

Как выше отмечалось, несмотря на поражение отряда Прозоровского, русские смогли захватить языков, «полских людей шляхту Юрья Тура, Станислава Миколаева да нагайского чорного татарина Бехека Тлисоева», которые дали воеводам интересную информацию. Пленные сообщили все, что знали о бое, который был «у боярина и воеводы у князя Ивана Семеновича Прозоровского в Карачевском уезде в Сомовской волости в деревне Косуличи в нынешнем во 172 году февраля в 13 день». Юрий Тур оказался шляхтичем Браславского повета.

С. 64

Когда был бой с Прозоровским, против князя «в то время был Полубенской, а с ним было полских людей Сапегина полку конницы 13 хоронг, а под хоронгою человек по сту и по сту по дватцати и по тритцати, а под иными хорунгами и полтораства человек, да Патцова полку 11 хоронг, да с королевского корунного войска 2000 человек, а всего де было полских и литовских людей 6000 да татар 2000 человек, а посланы они были под Карачев ис под Севска»³⁸.

Интересно, что о такой же численности крымских татар сообщает Обухович, по его словам орды «было только две тысячи с младшим султаном»³⁹.

Таким образом, можно сделать вывод, что в бою при Косуличах Полубинский и Бидзинский имели вдвое превосходящие противника силы – 8000 поляков, литвинов и татар против 4000 или 5000 бойцов Прозоровского. Каковы потери Полубинского, Туру не было неизвестно, но «слышал он от русских людей, как ево взяли русские люди, что на том бою побито полских людей с триста человек». Когда король посылал Полубинского под Карачев, в то же самое время были «королевские и иных гетманов обозы отпущены под Стародуб и сам король хотел ис под Севска ити под Стародуб». Другой поляк сказал, что его зовут «Станислав Миколаев сын Денкесвич, шляхтич рейтарского строю Пацова полку», а сказал он «те же речи». Пленный ногаец сообщил, что «с полским королем в войне крымские два царевича, два брата большой Мамет Кирей салтан да меншой Садет Кирей салтан, а с ними крымских и нагайских татар с пятнатцать тысяч и наперед де того бою как был бой под Корачевым приходил под государевы украинные города под Севеск, под Кромы, под Орел и под иные большой царевич Мамет Кирей с татары, которые ево полку татарове добыли полоном и он де многих татар с полоном отпустил в Крым, а под Карачев де приходил меншой царевич Садет Кирей салтан, а с ним было татар полторы тысячи, а сколко де на том бою татар и полских людей побито он не ведает...»⁴⁰.

С. 65

Особенно интересные сведения о бое при Косуличах дал позднее плененный русскими полковник Христиан Людвиг Калькштейн, который рассказал, что когда

польский король с войском стоял под Севском, «он де Крестьянус с полком своим был под Севском в полку Полубенского, и ис под Севска де король пошел к Нову Городку Северскому для того (что) из Новаго Городка под Севск писали х королю, чтоб он под Новой городок пришел», обещая сдать город. В то же время Ян Казимир послал в рейд Полубинского, а с которым выбрал хоругви «изо всех полках и ис корунного и из литовского войск, да с ним де велел идти салтану с татары, а было с Полубинским и с салтаном пятнатцать тысяч». Стоит заметить, что это число явно завышено. Король велел им «идти до Карачева и до Колуги, и те места воевать». Они же, «будучи в Карачевском уезде» встретились с великого государя ратными людьми. Произошел бой, в котором «взяли языков и языки в роспросе сказали, приходил де на них боярин и воевода князь Иван Семенович Прозоровской ис Карачева, а боярин де и воевода князь Яков Куденетович Черкасской идет за ними же и они де тово опаслись и пошли Брянским уездом наспех и пришли х королю под Новгородок»⁴¹.

Как видно из обстоятельного расспроса пленного полковника, на самом деле Полубинский и Бидзинский не могли особо похвастать успехами. Слава об их якобы «блестящем рейде» по тылам противника в значительной мере придумана мемуаристами и историками. Сразу после получения вестей о приближении главных русских сил Полубинский и Бидзинский повернули назад и не пошли дальше вглубь московских земель, опасаясь столкновения с основными силами Черкасского. Они не дошли не только до Калуги, но даже не приблизились к Карачеву. Прозоровский же, встретив превосходящего по численности врага, смог без большого урона отойти к основным силам русской армии.

В царской грамоте от 11 мая 1664 г. даже сообщалось о победе Прозоровского: «полских и литовских людей и татар в Карачевском уезде в Сомовской волости побили и в полон поймали многих; и после того бою Полской король и гетманы со всем войском из под Севка пошли в Новгородок Северской...»⁴². Как видно из анализа событий под Карачевым, говорить о победе Прозоровского конечно же не стоит, но и серьезного поражения он не потерпел, своевременно отступив к Карачеву. В то же время бой при Косуличах остановил продвижение польско-литовского войска вглубь московских земель и вынудил его прекратить опустошительный рейд. Косуличи стали наиболее удаленным от польских границ восточным рубежом, до которого смогли дойти войска Речи Посполитой за всю войну 1654-1667 гг.

Подводя итоги описанию этого сражения, можно заметить, что называть его «боем под Карачевым» не совсем верно, так как от места боя Карачев находится на достаточно большом расстоянии – около 30 км. Как видно из отписки, полки Прозоровского,

принимавшие участие в бою, находились «в деревне Косуличах», т.е. на левом (южном) берегу р. Навли. В то же время обоз находился на правом, поскольку при отходе князю не пришлось форсировать реку. Это согласуется с сообщением Коховского, о том, что «москва... опановала реку», т.е. контролировала оба берега Навли на переправе у Косулич. Место переправы через реку крымских татар установить не удалось.

После отхода корпуса Полубинского и Бидзинского к основным силам королевского войска, русские двинулись за ними. 22 февраля кн. Я.К. Черкасский с основными силами пришел в Карачеву⁴³. Оттуда он, по его словам, «безмотчанья» двинулся в направлении Новгорода-Северского.

С. 66

Бой при Дрокове 11 (21) марта 1664 г.

Согласно «Дневнику» Патрика Гордона, когда король начал общее отступление и «со своими войсками выступил в Почеп, боярин князь Яков Куденетович Черкасский двинулся из Карачева к Брянску с приказом преследовать их...»⁴⁴. Следует уточнить, что Ян Казимир и Черкасский двигались по сходящимся направлениям, король - к Стародубу, а князь – к Почепу. Польское войско под началом С. Потоцкого и С. Чарнецкого отступало через Правобережную Украину, а литовское с королем – к Могилеву. Медленно продвигавшийся Черкасский 4 марта писал царю, что он послал гонцов к Шереметеву и Ромодановскому, чтобы Ромодановский шел к нему всход в Путивль или «где пристойнее», а Ромодановский, по его словам, к нему не пошел⁴⁵.

Незадолго до этого в направлении Мглина Черкасский выслал вперед конные полки во главе с князьями И.С. Прозоровским и Ю.Н. Барятинским, которые догнали арьергард литовской армии. Согласно Почобуту-Одляницкому, 7 (17) марта русское войско было уже в Почепе. Однако это были лишь передовые полки армии Черкасского, поскольку 9 марта его основные силы еще оставались в Брянске⁴⁶. Почобут-Одляницкий пишет, что тогда же они узнали, что Черкасский хочет преградить дорогу литовскому войску у реки Ипуть, окружив его там между Стародубом, Мглином и Дроковым. Однако литвины успели дойти до Дрокова на реке Ипути до подхода русских, хотя, из-за возникшей паники, большая часть обоза была брошена и разграблена литовскими драгунами. 10(20) марта полковник Калькштейн со своим полком по приказу гетмана Паца остался, по словам Почобута-Одляницкого для поиска и сбора возов с запасами. Тогда же на него «пришла москва, думая, что все войско застали, а там только этот один полк встретили, который стойко защищался, пока порох был. Потом офицеры ушли было, но их догнали и, не имея пороху, они сдались. Среди них самого Калькштейна взяли, а майора его пана Унгера, с иными капитанами и офицерами высекли. Их не мало там

сгнуло. Узнав от самого Калькштейна, что пушки еще недалеко в леса ушли, москва в погоню пошла...»⁴⁷. По словам Почобута-Одляницкого в погоню пошла одна московская конница, оставив пехоту у реки. Однако догнав литвинов и вступив в с ними в бой, без своей пехоты она не смогла добиться успеха и вернулась в Дроков, куда пешие царские полки еще не пришли. Пушки литвинам удалось спасти, но оставшиеся возы войскового обоза были потеряны⁴⁸.

Во время разгрома полка Калькштейна, 11 (21) марта, Почобут-Одляницкий с основными силами литовского войска был уже под Кричевом, а 20 (30) марта король прибыл под Могилев⁴⁹.

О составе и численности авангарда русских войск нет данных, но в документах сохранился список раненых в бою при Дрокове, по которому можно судить о составе корпуса, отправленного с двумя князьями. Кроме дворянских сотен, из полка Барятинского под Дроковым были рейтары Ф. Зыкова, из полка Прозоровского – рейтары Г. Тарбеева и С. Зубова, из полка Черкасского – рейтары В. Челюсткина.

С. 67

Согласно этому списку, «марта в 11 день за Мглином в местечке Дрокове ранены на бою» рейтары из полка Г. Тарбеева⁵⁰. Кроме того, в тот же день «в походе за Мглином у реки Ипути в местечке Дрокове на бою» ранены жильцы – 4 человека, рейтары полков В. Челюсткина, Ф. Зыкова⁵¹. Сохранился также отдельный список раненых «на Косулицком бою и в местечке Дрокове конных даточных людей полка Степана Зубова»⁵²:

С. 68

Сведем все эти данные в общую таблицу:

Табл.4.(на стр. 68)

Раненые служилые люди в бою при Дрокове 11 (21) марта 1664 г.

Соединения	Кол-во чел.	
	нач. люди	рядовые
Московские чины	-	4
Городовые дворяне и дети боярские	-	2
Рейтарский полк Федора Зыкова	3	6
Рейтарский полк Григория Тарбеева	-	3
Рейтарский полк Василия Челюсткина	-	2
Рейтарский полк Степана Зубова	-	2
Всего:	3	19

11 марта в ходе преследования королевского войска и боя, начавшегося «за городом Мглином, прошед 2 мили... от села Лобазны» (Лопазна – 15 км юго-западнее Мглина) и продолжавшегося «до реки Ипути к местечку Дрокову и в местечке Дрокове»

был полностью разгромлен драгунский полк Христиана Людвика Калькштейна из дивизии Полубинского, который шел «за гетманом Пацом на отводе». Перебравшиеся через реку Ипуть оставшиеся в живых литвины были окружены и частью перебиты в старинном городке XIV века Дрокове (ныне – деревня Старый Дроков Суражского района Брянской области⁵³). Позднее пленные «драгунского строю полковник Крестьянус Людвикус Калчтын и ево полку розных чинов начальные люди и драгуны», а всего русские взяли с полковником «сто одного человека», дали воеводам показания об обстоятельствах их пленения.

Калькштейн рассказал, что из-под Стародуба король «обозы свои наперед себя отпустил в Могилев и сам пошел, да с ним канцлеры да Полубенской марта в 6 день. А войска с собою взял езды (конницы – И.Б.) и пехоты тысячи с три. А гетману де Патцу с литовским и з жмойцким войском и Сопегиным полком велел идти после себя.

И марта в 3 день гетман Михайло Пац обозы свои отпустил и сам пошел х Кричеву наспех того ж числа. А ему де полковнику с полком велел Пац идти за собою за остальным обозом для обереганья. И как они шли дорогою х Кричеву и будучи у реки Ипути и на них де пришли бояре и воеводы великого государя с ратными людьми и ево полку многих побили, и знамена и барабаны и обозы поимали.

А гетман де Патц с полком своим посылку (помощь) им не дал... маеор Кашпер Деунгер и все начальные люди в роспросе сказали те же речи, что сказывал полковник Хрестьянус Людвикус Калчтын»⁵⁴.

На новом допросе 31 марта, уже в Москве, Калькштейн дополнил свой рассказ тем, что «был он в полском войске в Пацове полку у драгунского строю в полковниках три годы и был все в Полше, а з государевыми людьми на боях окромя нынешнего бою нигде не был и в нынешнем де 172 году как король со всеми гетманы и со всем войском ис под

С. 69

Новова Городка Северского пошел к Стародубу и ис под Стародуба пошел в Могилев, а после де себя под Стародубом оставил гетмана Паца, и Патц де ис под Стародуба пошел после короля, а ево де полковника с ево драгунским полком оставил для береженья за обозом своим назади, и тому де ныне недели с три как он шол с полком своим за Патцом в доход, и как де в дороге на походе приходили боярин и воеводы князь Иван Семенович Прозоровской да околничей и воевода Юрья Никитич Борятинской з государевыми людьми и ними у них был бой, а приходили де на них в дороге от Стародуба в пятидесяти верстах толко на ево один полк, а король де в то время был в Могилеве, а гетман де Патц в то время на бою не был же, был впереди от них верстах в десяти...»⁵⁵.

Сам Пац сообщает о разгроме полка Калькштейна в письме к гетману П. Сапеге от 3 апреля (нового стиля)⁵⁶. Факт истребления полка Калькштейна отметил в своем «Дневнике» и Патрик Гордон, который записал, что «регIMENT полковника Калькштайна был разгромлен и погиб, а сам он со многими другими схвачен»⁵⁷.

Как позднее говорилось в царской грамоте от 11 мая 1664 г., Прозоровский и Барятинский «с государевыми ратными людьми, полских же и литовских людей, дошед за черкасским городом Мглином, побили многих, а в полон взяли полковников и иных начальных людей и рядовых болши трех сот человек и обоз гетмана Михайла Паца взяли»⁵⁸. Однако, согласно сохранившимся спискам пленных, всего в боях февраля-марта 1664 г. было взято в плен 228 поляков, литвинов и немцев и заднепровских казаков, из которых в бою под Дроковым – 98 начальных людей и драгун⁵⁹.

В заключение можно сказать, что несмотря на весьма значительные силы, собранные Москвой и Варшавой в зимней кампании 1663-1664 гг., до генерального сражения дело так и не дошло. Наступательный порыв польской армии иссяк до того, как основные силы Черкасского достигли неприятельских войск. Позднее князя даже обвиняли в нерешительности, в упущенной победе и возможности захватить в плен самого короля.

Несмотря на отсутствие громкого успеха, царские воеводы могли торжествовать победу. Грандиозный поход огромной польско-литовской армии во главе с самим королем Яном Казимиром завершился полным провалом, с весьма серьезными потерями для войск Речи Посполитой. Зимняя авантюра польского короля обернулась против него. Для Речи Посполитой она стоила больших усилий и жертв, и оказалась последней, неудачной попыткой поляков вернуть Левобережную Украину.

С. 70

Можно конечно объяснять неудачу королевского похода «суровой русской зимой», однако не стоит забывать, что русские войска также сполна испытали на себе холод, голод и все трудности бездорожья. Отсутствие кормов для лошадей оборачивалось их массовой гибелью, а весьма распространенное дезертирство среди служилых людей ослабляло и без того не слишком многочисленные полки, которые в спешном порядке пришлось в спешке собирать в зимнее время. Тем не менее, Московское государство смогло отразить неожиданное нашествие большой польско-литовской армии, причем с минимальным уроном для своих вооруженных сил. Русские войска и восстания украинского казачества в тылу королевской армии удержали Левобережье под властью царя и не позволили Речи Посполитой вернуть назад все украинские земли.

- ¹Летопись Самовидца. СПб, 1846; Величко С. Літопис. Київ, 1991. Т. 2; Грабянка Г. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ, 1992.
- ²Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przelożona. Poznań, 1859. Т. II.
- ³Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. К., 1903. Ч. 2; Маркевич Н. А. История Малороссии. М., 1842; Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. М., 1991. Кн. VI. Т. 11; Костомаров Н. И. Руина //Костомаров Н.И. Руина. Мазепа. Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. М., 1995; Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. Спб, 1878. Т. 2; Барсуков А. П. Род Шереметевых. СПб, 1888-1892. Т. 6; Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII веков. Киев, 1899; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674 Kraków, 1923.Т. 1.
- ⁴Мальцев А.Н. Продолжение и завершение русско-польской войны (1654-1667). Андрусовское перемирие //Очерки по истории СССР. Период феодализма XVII в. М., 1955; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60 годы XVII века. Саратов, 1960.
- ⁵Wojcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959; Kersten A. Stefan Czarniecki. Warszawa, 1963; Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII w. Warszawa, 1965; Spieralski Z. Stefan Czarniecki 1604-1665. Warszawa, 1974.
- ⁶Maron E. Dzialalnosc wojskowa Michala Kazimierza Paca v latach 1649-1664// Z dziejow, tradycji srebrnego wieku. Wroclaw, 1990. S. 52-54; Maron E. Kampania zadnieprzanska Jana Kazimierza 1663-1664// Ot armii komputowej do narodowej (XVI-XX w.) Torun, 1998. S. 73-88.
- ⁷Каргалов В.В. Полководцы XVII в. М., 1990.
- ⁸Саганович Г. Невядома вайна 1654-1667 гг. Минск, 1995.
- ⁹Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). Київ, 1999; Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-64 pp.// Сіверянський літопис. 1999. № 5.
- ¹⁰Рахуба А. Мабілізаційны высілак ВКЛ пад час вайны 1654–1667 г. // Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс. 2008. Т. 15, сш. 1-2. С. 149-174.
- ¹¹Cieselski T. Listy Michala Kazimierza Paca do Pawla Jana Sapiehy z okresu kampanii zadnieprzanskiej 1663/1664 r //Studia Historyczno-Wojskowe Sv. 1 (2006). S. 223-254; Бабятыньскі К. Кар'ера і вайсковая дзейнасць гетмана ВКЛ Міхала Казимира Паца// Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс, 2008, Т. 15. сш. 1-2, С. 257-304; Нагельскі М. Вайсковая дзейнасць Аляксандра Гілярыя Палубінскага у 1648-1676 г// Беларускі Гістарычны Агляд: Навуковы часопіс. 2008. Т. 15, сш. 1-2. С. 210-256; Majewski A. Zagon Aleksandra Hilarego Polubinskiego w glab panstwa Moskiewskiego w 1664 roku// Studia z dziejow stosunkow Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku. Zabrze, 2013. S. 345-364.
- ¹²Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 pp.) Київ, 2003.
- ¹³Малов А. В. Русско-польская война 1654-1667 гг. М., 2006; Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656-1671 гг. М., 2006.
- ¹⁴Белашов В. Облога Глухова польським королем Яном II Казимиром у січні – лютому 1664 р. //Україна та Поліща крізь призму століть. Ніжин, 2014. С.87-93; Луняк Е. Бій під Пироговкою 11 (21) лютого 1664 р. та його значення для перебігу зимового походу Яна II Казимира 1663-1664 pp. // Україна та Поліща крізь призму століть. Ніжин, 2014. С. 93- 108.
- ¹⁵Галактионов И.В. Указ. Соч. С. 75.
- ¹⁶Мы не рассматриваем оборону Глухова украинскими казаками в январе-феврале 1664 г. и бой на р. Десне под Пироговкой в марте 1664 г. поскольку русские войска не принимали в них участия.
- ¹⁷Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie ... S. 141.
- ¹⁸Рахуба А. Указ. Соч. С. 161-162.
- ¹⁹Показания полковника Х.Л. Калькштейна. См. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. № 517. Л. 13-17.
- ²⁰Zbiór pamietników do dziejów polskich ... S. 145.
- ²¹Там же. S. 139.
- ²²РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Белгородского стола. № 518. Л. 54-55.
- ²³Там же. Л. 113-114.
- ²⁴Там же. Столбцы Московского стола. № 365. Л. 183,189
- ²⁵Там же. Л. 212- 217.
- ²⁶Там же. Л. 217-220
- ²⁷РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Новгородского стола. № 178. Л. 220.
- ²⁸Нагельскі М. Указ. Соч. С. 237-238.
- ²⁹Chrapowicki J.A. Diariusz. T. I. Warszawa, 1978. S. 466-467.
- ³⁰Obuchowich K.F. Diariusz //Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku. Wilno, 1859. S.126.

-
- ³¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... S. 261-262.
- ³² Majewski A. Zagon Aleksandra Hilarego Połubinskiego... S. 351.
- ³³ Там же. S. 352.
- ³⁴ Pamiętnik J. W. Poczebota-Odlanickiego ... S. 205.
- ³⁵ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Новгородского стола. № 178. Л. 79.
- ³⁶ Там же. Книги Приказного стола. № 3. Л. 237-248 об.
- ³⁷ Там же. Л. 260-279.
- ³⁸ Там же. Столбцы Белгородского стола. № 559. Л. 253-255.
- ³⁹ Obuchowich K.F. Diariusz ... S.122.
- ⁴⁰ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Белгородского стола. № 559. Л. 253-255.
- ⁴¹ Там же. Столбцы Белгородского стола. № 517. Л. 13-17.
- ⁴² Акты Археографической экспедиции. Т. 4. Спб, 1836. С. 198.
- ⁴³ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. № 365. Л. 242
- ⁴⁴ Гордон П. Указ. Соч. С. 140.
- ⁴⁵ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. № 365. Л. 211.
- ⁴⁶ Там же. Л. 255.
- ⁴⁷ Pamiętnik J. W. Poczebota-Odlanickiego ... S. 86-87.
- ⁴⁸ Там же. S. 87.
- ⁴⁹ Там же. S. 88.
- ⁵⁰ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Книги Приказного стола. № 3. Л. 248-248 об.
- ⁵¹ Там же. Л. 250 об., 252-253.
- ⁵² Там же. Л. 260-279.
- ⁵³ Осенью 1708 г. в Старом Дрокове находилась ставка шведского короля Карла XII.
- ⁵⁴ РГАДА. Ф.210. Разряд. Столбцы Белгородского стола. № 517. Л. 13-17.
- ⁵⁵ Там же. Столбцы Белгородского стола. № 559. Л. 258-262.
- ⁵⁶ Cieselski T. Listy Michała Kazimierza Pasa ... S. 248.
- ⁵⁷ Гордон П. Указ. Соч. С. 140.
- ⁵⁸ Акты Археографической экспедиции. Т. 4. С. 198.
- ⁵⁹ РГАДА. Ф. 79. Сношения России с Польшей. 1661. Оп. 1. № 6. Л. 64-65.

Igor Babulin (Moskwa)

Kosulicze i Drokow.

Dwie bitwy podczas kampanii zimowej Jana Kazimierza w 1663–1664 roku

Głównym wydarzeniem w końcowej fazie wojny 1654–1667 roku była przeprowadzona zimą 1663–1664 roku na dużą skalę ofensywa armii polsko-litewskiej dowodzonej przez króla Jana Kazimierza na lewobrzeżną Ukrainę. Kampania ta była ostatnią próbą odzyskania przez Rzeczpospolitą wszystkich ziem ukraińskich, utraconych w wyniku powstania Bohdana Chmielnickiego. Niepowodzenie kampanii królewskiej doprowadziło do zawarcia rozejmu w Andruszowie w 1667 roku, który właściwie przerwał wieloletnią wojnę między Moskwą a Warszawą.

W niniejszej pracy przeprowadzimy szczegółowe rozważania nad dwoma tytułowymi bitwami, opierając się na rosyjskich dokumentach archiwalnych (nie opisując jednak całej kampanii Jana Kazimierza). Poza tym w ramach artykułu będziemy również analizować działania armii pod dowództwem kniazia Grigorija Romodanowskiego¹ i Piotra Wasiliewicza Bolszoja Sze-

remietiewa² i ukraińskiego hetmana kozackiego Iwan Brzuchowieckiego. Wszystkie daty w tym artykule, w odniesieniu do źródeł rosyjskich, są podane w starym stylu, który w XVII wieku były opóźnione w stosunku do nowego kalendarza o 10 dnia. Jeśli będzie to konieczne, w celu korelacji dat z rosyjskich dokumentów z datami występującymi w polskich źródłach, zastosowano podwójną datację.

roku wojewoda armii bełgorodzkiego *razrjada* (okręg), brał udział w walkach z Kozakami i krymskimi Tatarami, m.in. oblegał Warwę i bił się pod Konotopem. W 1662 roku rozbił wojska kozackie Jerzego Chmielnickiego pod Kaniowem. W 1664 roku brał czynny udział w odparciu wyprawy Jana Kazimierza. W 1668 prowadził działania wojenne przeciwko Piotrowi Doroszence i Tatarom. W latach 1677–1678 dowodził wojskami moskiewskimi w bojach z Turkami, m.in. pod Czehryniem. Został zamordowany w 1682 roku podczas powstania strzelców w Moskwie.

² Piotr Wasiliewicz Bolszoj Szeremietiew, od 1656 roku – bojarzyn. W 1654 roku, podczas marszu cara na Smoleńsk, wojewoda *ермоула* pułku (przedniego pułku). W następnym roku brał udział w zajęciu Wilna, a w roku 1656 – w marszu na Rygę. W 1658 wchodził w skład poselstwa wysłanego do Wilna, które prowadziło rozmowy pokojowe. W latach 1662–1664 był wojewodą w Siewsku, a między rokiem 1665 i 1669, piastował ten urząd w Kijowie. W roku 1671 prowadził działania wojenne nad Wołgą przeciwko kozakom Stiepana Razina. W roku 1673 był wojewodą w Nowogrodzie, a w latach 1676–1678 w Tolsku, natomiast od 1679 ponownie w Kijowie. Zmarł w 1690 roku w Moskwie.

¹ Grigorij Grigoriewicz Romodanowski, kniaź, a od roku 1665 – bojarzyn. Urzędnik carski i dowódca wojskowy. Na początku wojny z Rzeczpospolitą (1654 r.) *gołowa* (dowódca) sotni w marszu wojsk carskich na Smoleńsk. W 1655 roku dowodził wojskiem rosyjskim wysłanym pod Lwów; pod Gródkiem Jagiellońskim rozbił wojska kwarciane hetmana Stanisława Potockiego. Od 1658

Literatura i źródła

Na początku warto zaprezentować najważniejsze prace i źródła, które nakreślą przebieg kampanii wojennej 1663–1664 roku. W XIX wieku o wyprawie królewskiej w swoich pracach pisali D.N. Bantysz-Kamenski, N.A. Markiewicz, S.M. Sołowjow, N.I. Kostomarov, N.I. Pawliszew, A.P. Barsukow, W.W. Wołk-Karaczewskij, polski historyk T. Korzon oraz inni³.

Bardziej pogłębione studia o wydarzeniach związanych z działaniami wojennymi w 1663–1664 roku, powstały w drugiej połowie XX wieku, kiedy to ukazały się publikacje A.N. Malcewa i I.W. Gałaktionowa⁴. Znaczący wkład w badania dotyczące kampanii Jana Kazimierza wnieśli polscy historycy, tacy jak: Z. Wójcik – w pracy o traktacie w Andruszowie 1667 roku, A. Kersten – w biografii hetmana Stefana Czarnieckiego, J. Wimmer – w książce o polskiej armii w drugiej połowie XVII wieku i Z. Spieralski – także w biografii Stefana Czarnieckiego⁵.

Najbardziej znaczący przełom w badaniach nad kampanią Jana Kazimierza przeciwko Rosji, nastąpił dopiero w latach 90-tych ubiegłego wieku oraz na początku XXI wieku. Wraz z pracami traktującymi o ogólnym przebiegu wojny między Moskwą a Warszawą i biografiami najwybitniejszych dowódców wojskowych obu

stron, ukazały się dogłębne analizy historyczne o wyprawie Jana Kazimierza na Moskwę, a nawet traktujące o poszczególnych epizodach tejże kampanii. Tak więc polski historyk E. Maroń przedstawił przebieg wyprawy króla w artykułach poświęconych wojskowej działalności Michała Kazimierza Paca oraz analizując kampanię zadnieprzańską Jana Kazimierza⁶. Rosyjski historyk W.W. Kargałow poruszył ten temat w swojej książce, w rozdziale o kniaziu Grigoriju Grigoriewiczu Romodanowskim⁷. Białoruski historyk G. Sahanowicz zwrócił uwagę na udział wojsk litewskich w tejże kampanii w książce: *Невядомая вайна 1654–1667*⁸. Ukraińscy naukowcy: W.A. Smolij i W.S. Stepankow, uznali marsz Jana Kazimierza jako pewien etap „ukraińskiej rewolucji narodowej”, a P. Pirog opublikował artykuł o „lewobrzeżnej kampanii” Jana Kazimierza⁹. Polski historyk A. Rachuba koncentrował swoje rozważania na możliwościach mobilizacyjnych Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas tej wyprawy¹⁰. M. Nagielski, K. Babietyński, T. Ciesielski i A. Majewski poświęcili swoje badania litewskim dowódcom wojskowym: Mikołajowi Pacowi i Aleksandrowi Hilaremu Połubińskiemu¹¹. We współczesnej

³ Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, cz. 2, Київ 1903; Н.А. Маркевич, *История Малороссии*, Москва 1842; С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, [w:] *Сочинения*, księga VI, t. XI, Москва 1991; Н.И. Костомаров, *Руина*, [w:] Н.И. Костомаров, *Руина. Мазена. Мазепинцы. Исторические монографии и исследования*, Москва 1995; Н.И. Павлищев, *Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину*, t. II, Санкт-Петербург 1878; А.П. Барсуков, *Род Шереметевых*, t. VI, Санкт-Петербург 1888–1892; В.В. Волк-Карачевский, *Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII веков*, Киев 1899; T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, t. I, Kraków 1923. [on z tego korzystał, czy pomylił z wydania pierwszego z 1898 roku?]

⁴ А.Н. Мальцев, *Продолжение и завершение русско-польской войны (1654–1667). Андрусовское перемирие*, [w:] „Очерки по истории СССР. Период феодализма XVII в.”, Москва 1955; И.В. Галактионов, *Из истории русско-польского сближения в 50–60 годы XVII века*, Саратов 1960.

⁵ A. Kersten, *Stefan Czarniecki*, Warszawa 1963; Z. Spieralski, *Stefan Czarniecki 1604–1665*, Warszawa 1974; J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, Warszawa 1965; Z. Wójcik, *Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959.

⁶ E. Maroń, *Działalność wojskowa Michała Kazimierza Paca w latach 1649–1664*, [w:] *Z dziejów tradycji srebrnego wieku. Studia i materiały*, pod red. J. Pietrzaka, Wrocław 1990, s. 52–54; E. Maroń, *Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663–1664*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, Toruń 1998, s. 73–88.

⁷ В.В. Каргалов, *Полководцы XVII в.*, Москва 1990.

⁸ Г. Саганович, *Невядомая вайна 1654–1667 гг.*, Минск 1995.

⁹ В.А. Смолий, В.С. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*, Київ, 1999; П. Пирог, *Лівобережний похід Яна Казимира 1663–64 рр.*, [w:] „Сіверянський літопис”, 1999, nr 5.

¹⁰ A. Rachuba, *Мобілізаційні висілки ВКЛ над час вайны 1654–1667 г.*, [w:] „Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс”, Т. XV: 2008, сш. 1–2, s. 149–174.

¹¹ T. Cieselski, *Listy Michała Kazimierza Paca do Pawła Jana Sapiehy z okresu kampanii zadnieprzańskiej 1663/1664 r.*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, pod red. M. Wagnera, t. I, Siedlce 2006, s. 223–254; K. Бабятыньскі, *Кар’ера і вайсковая дзейнасць гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Паца*, [w:] „Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс”, Т. XV: 2008, сш. 1–2, s. 257–304; М. Нагельскі, *Вайсковая дзейнасць Аляксандра Гілярыя Палубінскага у 1648–1676 г.*, [w:] „Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс”, Т. XV: 2008, сш. 1–2, s. 210–256; A. Majewski, *Zagon Aleksandra Hilarego Połubińskiego*

Rosji o kampanii, jako ostatniej „próbie zjednoczenia Ukrainy” pod władzą króla polskiego, pisała T.G. Tairowa-Jakowlewa¹². Natomiast, wydarzeniom militarnym kampanii 1663–1664 roku bardzo mało miejsca poświęcił w swoich pracach A. Małow¹³.

Warto również wspomnieć, że z okazji 350-lecia kampanii Jana Kazimierza na Ukrainie odbyła się specjalna konferencja naukowa, podczas której historyk W. Biełasow wygłosił referat o oblężeniu przez wojska polskie Głuchowa, a E. Lunjak – o bitwie pod Pirogówką (zwaną także bitwą nad Desną) i jej znaczeniu¹⁴.

Biorąc pod uwagę wszystkie zasługi polskich, rosyjskich i ukraińskich naukowców w badaniach nad kampanią 1663–1664 roku, należy zauważyć fakt, że bardzo mało zostało wykorzystanych dokumentów znajdujących się w rosyjskich archiwach. Większość z powyższych prac związanych z wyprawą Jana Kazimierza na Zadnieprze jest oparta na źródłach narracyjnych. Pierwsze opisy pochodu Jana Kazimierza w rosyjskich opracowaniach pojawiły się pod koniec XVII i na początku XVIII wieku, w małosyjskich kronikach Samowidca, Samoilo Weliczki i Grigorija Hrabianki (Grabianki)¹⁵. W Rzeczypospolitej na kampanię 1663–1664 roku zwrócił znaczną uwagę polski nadworny historyk Wespazjan Hieronim Kochowski¹⁶. Również należy tutaj wymienić dzieła: Antoine’a III de

Gramont’a, Jana Władysława Poczobuta Odlańskiego, Michała Ludwika Obuchowicza, Jana Antoniego Chrapowickiego, Patricka Gordona, Joachima Jerlicza i innych. Oparcie się tylko na wyżej wymienionych źródłach, pokutowało tym, że rola wojsk rosyjskich w walce przeciwko armii króla Jana Kazimierza była niedostatecznie doceniana. Dla przykładu, już I.W. Gałaktionow napisał słusznie o ustaleniach polskiego historyka Z. Wójcika następująco: *autor całkowicie ignoruje działania armii rosyjskiej, wierząc, na przekór faktom, że nie bierała udziału w pokonaniu polsko-litewskich najeźdźców*¹⁷. Oczywiście żadnego „pogromu” armii Rzeczypospolitej nie było, niemniej, kampania króla polskiego zakończyła się całkowitym niepowodzeniem.

Wypełnienie tej poważnej luki w badaniach nad wojną 1654–1667 roku i danie pełniejszej oceny działań wojsk rosyjskich, może stać się możliwe tylko poprzez wykorzystanie rosyjskich wojskowych dokumentów, znajdujących się w dziale wojennym *Razriadnego prikazu*¹⁸. Te dokumenty dość dobrze zachowały się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie¹⁹ i zostały one wykorzystane w trakcie pisania tej pracy. W niniejszym artykule wykorzystano następujące dokumenty: *Razriadnego prikazu* (F. 210): Столбцы Московского стола № 365; Столбцы Белгородского стола № 517, 518, 559; Столбцы Новгородского стола № 178, Книги Приказного стола № 3.

Podczas analizy rosyjskich dokumentów archiwalnych okazało się, że najbardziej znaczącymi starciami między rosyjskimi i polskimi wojskami podczas kampanii zimowej 1663–1664 roku, były dwie bitwy: bitwa pod Kosuliczami stoczona 13/23 lutym 1664 roku (nazywana w polskich opracowaniach również

w głąb państwa Moskiewskiego w 1664 roku, [w:] *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku*, Zabrze 2013, s. 345–364.

¹² Т.Г. Яковлева, *Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)*, Київ 2003.

¹³ А.В. Малов, *Русско-польская война 1654–1667 гг.*, Москва 2006; А.В. Малов, *Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг.*, Москва 2006.

¹⁴ В. Белашов, *Облога Глухова польським королем Яном II Казимиром у січні – лютому 1664 р.*, [w:] *Україна та Поліща крізь призму століть*, Ніжин 2014, s. 87–93; Е. Луняк, *Бій під Пирогівкою 11 (21) лютого 1664 р. та його значення для перебігу зимового походу Яна II Казимира 1663–1664 рр.*, [w:] *Україна та Поліща крізь призму століть*, Ніжин 2014, s. 93–108.

¹⁵ *Летопись Самовидца*, Санкт-Петербург 1846; С. Величко, *Літопис*, т. II, Київ 1991; Г. Грабянка, *Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки*, Київ 1992.

¹⁶ W. Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza z Charakterów przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona*, wyd. E. Raczyński, t. II, Poznań 1859.

¹⁷ И.В. Галактионов, *op. cit.*, s. 75.

¹⁸ *Razriadny prikaz* – centralny urząd w państwie rosyjskim. *Razriadny* (wojskowy) najważniejszy urząd wojskowy, prowadzący ewidencję ludzi zobowiązanych do służby wojskowej w państwie, ewidencjonował przebieg ich służby oraz czynił zestawienie sił i środków potrzebnych na każdą wyprawę. Czuwał nad gotowością i sprawnością bojową ludzi zobowiązanych do służby. Nadzorował również budowę i remonty twierdz, oraz ich zaopatrzenie i uzbrojenie (przyp. red.).

¹⁹ Рос. Российский государственный архив древних актов [dalej: РГАДА] (przyp. red.).

Wyjazd cara na przegląd wojsk w 1664 roku (fot. N. Swierczikow)

„bitwą pod Karaczewem”), a także starcie pod Drokowem 11/21 marca 1664, nazywana także bitwą nad rzeką Ipuć.

Pochód armii kniazia Jakowa Kudeniekowicza Czerkaskiego przeciw królowi Janowi Kazimierzowi (styczeń – luty 1664)

Na początku kampanii stoczonej w latach 1663–1664 na Lewobrzeżnej Ukrainie, armia polska składała się z następujących jednostek i formacji: 7 chorągwi husarii, 70 chorągwi kozackich, 21 chorągwi tatarskich, 1 chorągwi wołoskiej, 1 pułku rajtarskiego, 17 pułku piechoty autoramentu cudzoziemskiego, 6 chorągwi piechoty polsko-węgierskiej, 8 regimentów dragonii; zatem siły te składały się z 10 822 kawalerzystów oraz 13 824 piechurów i dragonów, co dawało łącznie 24 646 ludzi²⁰. W skład armii litewskiej wchodziło: 7 chorągwi husarii, 2 chorągwie pancerne, 39 chorągwi kozackich, 17 chorągwi tatarskich, 10 rot rajtarskich, 117 chorągwi autoramentu cudzoziemskiego (piechoty niemieckiej) i dragonii, 4 chorągwi piechoty polsko-węgierskiej. Armia litewska liczyła 8756 kawalerzystów, 10 618 piechurów i dragonów, co dawało w sumie 19 374 ludzi²¹. Działania armii

polsko-litewskiej wspierały ukraińskie pułki kozackie z Prawobrzeżnej Ukrainy, dowodzone przez hetmana Pawła Teterę – 10 pułków (około 10 000²²), a także czambuły Tatarów krymskich pod komendą książąt Mamet-Gireja²³ i Saadet-Gireja²⁴ (od 10 000 do 20 000 ordyńców).

Tym samym łączne siły sojusznicznych armii pod naczelnym dowództwem króla Jana Kazimierza (wojska polskie, litewskie, Kozacy z Prawobrzeżnej Ukrainy i Tatarzy krymscy), które monarcha mógł wykorzystać podczas nadchodzącej kampanii, liczyły 70 000 ludzi. Należy jednak zauważyć, że rzeczywista liczba walczących w armii polsko-litewskiej była zwykle poniżej komputu. Ale nawet mając to na uwadze, faktyczną liczbę jednostek i formacji pod dowództwem króla można oszacować na nie mniej niż 60 000 żołnierzy. We wszystkich poprzednich wojnach Rzeczypospolitej z Rosją, państwo polsko-litewskie nigdy nie zebrało tak licznych i potężnych wojsk, zdolnych (jak zuchwale zamierzali polscy dowódcy) bez trudu dotrzeć do Moskwy.

Na początku listopada 1663 roku główne siły armii polskiej dowodzonej przez króla Jana Kazimierza przekroczyły Dniepr i rozpoczęły ofensywę na Lewobrzeżnej Ukrainie. Zachowane do-

²² A. Пахуба, op.cit., s. 161–162.

²³ Показания полковника Х.Л. Калькштейна, РГАДА, Ф. 210; Столбцы Белгородского стола, № 517, k. 13–17.

²⁴ Mamet-Girej, to wyraźnie skrócone imię Mehmed-Gireja, syna chan Bahadira I Gireja, brata późniejszego chana Selima I Gireja. Mamet-Girej nie był ani kałą sułtanem, ani nurredinem sułtanem.

²⁰ W naszych rozważaniach nie bierzemy pod uwagę obrony Głuchowa, bronionego przez Kozaków w styczniu-lutym 1664 roku oraz bitwy nad rzeką Desną pod Pirogówką w marcu 1664, gdyż w tych działaniach militarnych nie brały udziału wojska rosyjskie.

²¹ J. Wimmer, *Wojsko polskie...*, s. 141.

kumenty w *Razriadnym prikazie*, odnoszące się do końca 1663 i początku 1664 roku, pozwalają nam sugerować, że dwór i dowództwo carskie nie było gotowe na tak szybki rozwój wydarzeń militarnych jesienią i zimą 1663–1664 roku – pisząc ściślej – na atak wielkiej armii polsko-litewskiej prowadzonej osobiście przez króla. Zimowy marsz wojsk królewskich był w najwyższym stopniu zaskoczeniem dla Moskwy. Na początku października 1663 roku wierzono, że przeciwnik rozpocznie kampanię na południu. *Razriad* wysłał do Biełgorodu carski dekret (*ukaz*) o rozpuszczeniu wojsk Biełgorodzkiego *razriadu* na leża zimowe, co było powszechną praktyką w tym czasie, kiedy działania wojenne zamierały z chwilą gdy spadał śnieg i nastały mrozy. W przygranicznych miastach „na wojennej gotowości bojowej” pozostały nieznaczne siły armii rosyjskiej, a większość *służałych ludzi*²⁵ otrzymało możliwość odpoczynku w swoich domach, aż do wiosny (do czasu przyszłej kampanii). Był to również czas uzupełnienia zapasów i odkarmienia swoich koni.

Kiedy w Moskwie zorientowano się, że król Polski nie zdecydował się rozpuścić swojej armii na leża zimowe i nieoczekiwanie rzucił ją do decydującej ofensywy za Dniepr, ze stolicy rozesłano dekrety nakazujące, aby jak najszybciej skoncentrowano wojska dla odparcia ataku wroga. Głównodowodzącym całej armii rosyjskiej został mianowany największy z arystokratów moskiewskich – bojarzyn i wojewoda, książę Jakow Kudeniekowicz Czerkaski²⁶, którego wojskowe talenty i zdolności dowódcze budziły wielkie kontrowersje i wątpliwości wśród historyków. Jednak jego nominacja pozwoliła uniknąć ewentualnych partykularnych sporów wśród moskiewskiej arystokracji. Na miejsce koncentracji głównych sił armii carskiej został wyznaczony Możajsk.

Oceniając siły rosyjskie, polscy uczestnicy tych wydarzeń znacznie zawyżają liczebność ar-

mii dowodzonej przez księcia Czerkaskiego. Feliks (Szczęsny) Potocki, podstoli wielki koronny, zapisał: *król JMś wiedząc z języków, że Dołhoruki z kniazem Czerkaskim we czterdziestu pięciu tysięcy złączyli się w Kałudze i do Romodanowskiego ciągną, który w Sumach z sześciu tysięcy zostaje, a Szeremetów brat w Putywlu w pięciu tysięcy całe opuszcza Głuchów i recta [w prawo – I.B.] pod Si[e] wsk jutro rusza się, że tam z wojskiem litewskim złączy się*²⁷. Natomiast Aleksander Niezabitowski informował, że w Baturyniu znajduje się Brzechowiecki mający 4000 Moskwy, Szeremietiew ma 5000 żołnierzy, a przy Romodanowskim wojsk 10 000 dobrego, a Czerkaski – według niego – 40 000²⁸. Jak zobaczymy niżej, ostatnia liczba jest zawyżona więcej niż dwa razy.

3 stycznia 1664 roku książę Czerkaski wyruszył ze swoją armią z Możajska. Omijając Kaługę ruszył na południe (przez Medyn – Lichwin²⁹ – Bielów) w kierunku Siewska. W bardzo ciężkich warunkach zimowych, armia maszerowała powoli leśnymi drogami. Podczas pochodu często następowało spowolnienie. Książę wymawiał się tym, że *pospieszać żadną miarą nie można było, po leśnych i górskich drogach, i piechota z zimna wycieńczona*. 12 stycznia wojsko moskiewskie dotarło do wioski Kipiet, położonej od Bielowa dwadzieścia wiorst. Następnego dnia Czerkaski dotarł do Bielowa, zbierając po drodze *służałych ludzi*, przybywających do wojska. Książę Jakow pisał do Moskwy, że żołnie-

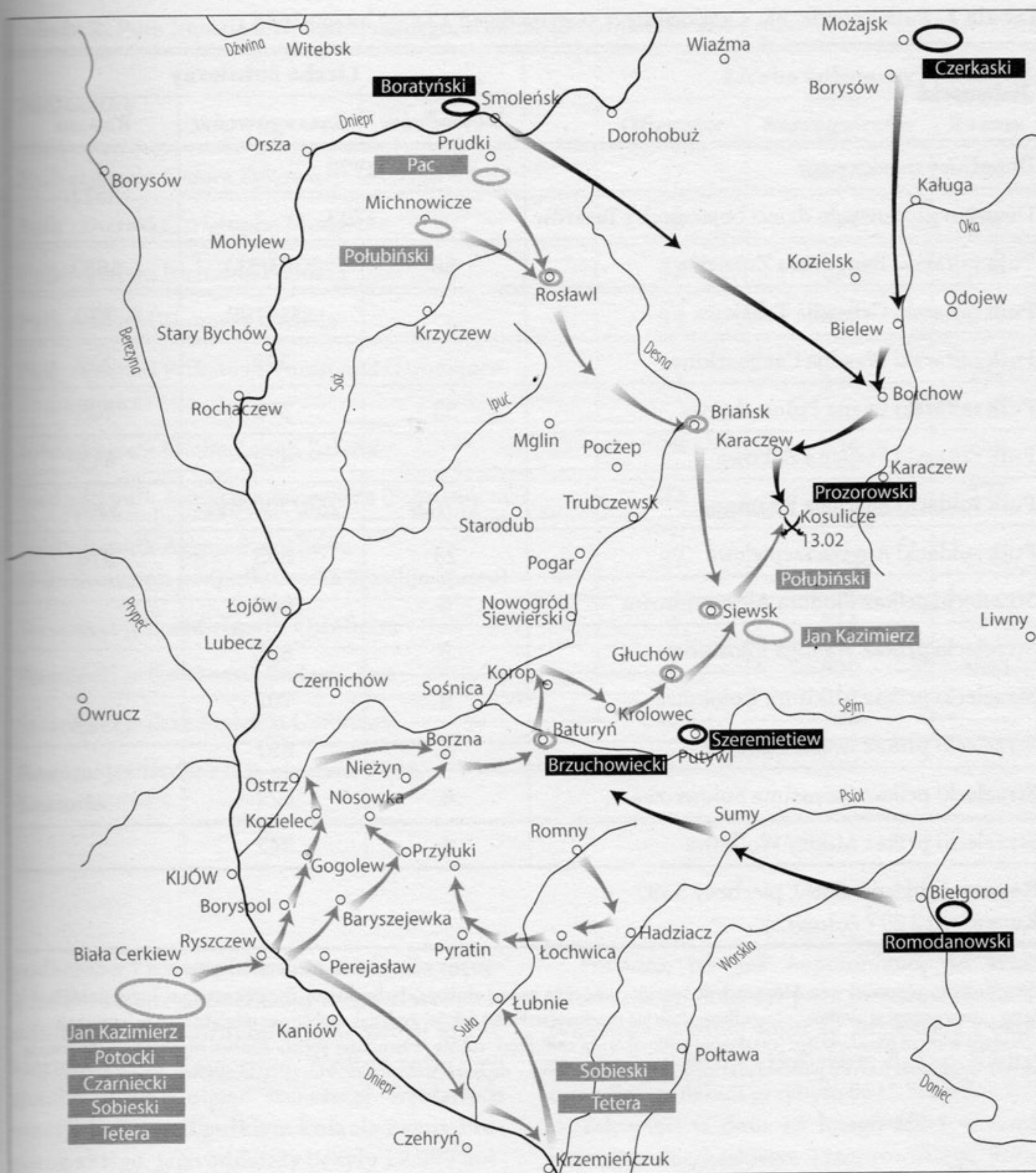
²⁵ Saadet-Girej (1645–1695), syn kałagi Krym-Gireja, w latach 1678–1683 nurreddin, od 1691 chan Saadet III Girej.

²⁶ *Służałyje ludi* (ros. служилые люди) – (ludzie służebni) zobowiązani do służby wojskowej i administracyjnej; także: *wolnyje sługi, posłuziłcy, ratnyje ludi, gosudarewyje ludi* (przyp. red.).

²⁷ Jakow Kudeniekowicz Czerkaski – przed chrztem Uruksan-Murza, książę, a od roku 1645 – bojarzyn. W latach 1641–1645 wojewoda w Tule. Za swoje zasługi otrzymał od cara posiadłość w Niżnym Nowogrodzie, gdzie chronił granicę przed Tatarami. Po wybuchu wojny z Rzeczypospolitą w 1654 roku został wojewodą wielkiego (*bolszego*) pułku. Został pobity przez Janusza Radziwiłła w bitwie pod Szklówem. W następnym roku wyruszył na czele wielkiego pułku na Grodno, a potem na Wilno; w 1656 – na Rygę. Głównodowodzący armią carską w walkach z wojskami Rzeczypospolitej podczas kampanii 1663–1664 roku. Latem 1664 roku bez powodzenia atakował Szklów i Mohylew. Odwołany ze stanowiska wodza armii carskiej, zmarł w Moskwie w 1666 roku.

²⁸ *List Szczęsnego Potockiego podstolego koronnego do Lubomirskiego z 8 lutego 1664 roku*, [w:] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, wyd. W. Broel-Plater, t. 4, Warszawa 1859, s. 145.

²⁹ *List Aleksandra Niezabitowskiego do Lubomirskiego z Głuchowa, 5 lutego 1664 roku*, [w:] *ibidem*, t. 4, s. 139.

Pochód armii Jana Kazimierza

rzy zastały wielkie mrozy³⁰. W carskiej gramocie, z dnia 25 stycznia nakazano Czerkaskiemu wyruszyć do Siewska, a jeśli nie będzie mógł tam iść, powinien zbierać [wojska – I.B.] w Karaczewie. Wojewoda był w drodze na Bołchow,

gdy dowiedział się o pojawieniu się wojsk polskich króla Jana Kazimierza pod Siewskiem. 27 stycznia książę przybył do Bołchowa, gdzie już wcześniej dotarł ze Smoleńska książę Jurij Nikitycz Boratyński ze swoimi pułkami.

1 lutego Czerkaski poinformował cara Aleksego Michajłowicza, że ruszył do Karaczewa, gdyż dowiedział się, iż król stoi pod

³⁰ Od roku 1776 – Czekalin, w obwodzie Tulskim.

Tabela 1. Pułk kniazia J.K. Czerkaskiego, stan na dzień 13 (23) lutego 1664 r.

Jednostki	Liczba żołnierzy		
	Dowódców	Szeregowców	Razem
Urzędnicy moskiewscy*	1778		3511
Dworian grodowych, dzieci bojarskich i Tatarów	1733		
Pułk rajtarski Benedykta Zmejewa	68	1053/511	1633
Pułk rajtarski Grigorija Tabejewa	-	131/199	330
Pułk rajtarski Wasilija Czeljustkina	-	222	222
Pułk rajtarski Iwana Połujechtowa	33	372	405
Pułk rajtarski Stepana Zubowa	-	415	415
Pułk sołdacki Nikołaja Baumana	177/10	264/200/611	1202
Pułk sołdacki Aggeja Szepielewa	23	853	876
Strzelecki prikaz Fiodora Aleksandrowa	6	686	3783
Strzelecki prikaz Wasilija Fiłosofowa	9	693	
Strzelecki prikaz Mikifora Kołobowa	9	702	
Strzelecki prikaz Iwana Zubowa	8	697	
Strzelecki prikaz Gierasima Sołowcowa	6	622	
Strzelecki prikaz Mikity Wołkowa	4	342	
Razem: jeźdźców 6980, piechoty 5397. Łącznie: 12 377 żołnierzy.			

* Urzędnicy moskiewscy (ros. Московские чины) – potoczna nazwa służby szlacheckiej na dworze carskim, która dzieliła się na cztery grupy: stolników, prawników, *dworian* moskwiewskich i *żyłców*. Podczas osobistego udziału cara w kampanii wchodził w skład *gosudarskiego* (carskiego) pułku (sotnia stolników, sotnia prawników, sotnia *dworian* moskiewskich i sotnia *żyłców*). *Gosudarski* (carski) pułk składał się z 20–40 sotni. *Żylcy* – najbogatsi *dworianie*, którzy tymczasowo służyli w stolicy.

Siewskiem w pobliskim miejscu, we wsi Juszinie, hetman Sapieha [powinno być Połubiński – I.B.] – w Czemyłyże, a Pac – w Knjaginine³¹. Książ Jakow pozostał w Bołchowie, gdzie kontynuował zbieranie swojej armii. 3 lutego wyruszył w kierunku Siewska awangardę swojej armii – pułk kniazia Iwana Siemionowicza Prozorow-

skiego³², a innemu podwładnemu – kniaziowi Jurijowi Boratyńskiemu³³ nakazał pójść z nim, wyjaśniając swój postój w Bołchowie brakiem

³¹ Показания полковника Х.Л. Калькштейна, РГА-ДА. Ф. 210; Разряд. Столбцы Белгородского стола, № 518, k. 54–55.

³² Ibidem, s. 113–114.
³³ Iwan Siemionowicz Prozorowski, książ, od 1656 roku – bojarzyn. Podczas pochodu cara na Smoleńsk (1654 r.) był dowódcą sotni. Podczas marszu na Wilno, w roku 1655, drugi wojewoda wielkiego pułku. W roku 1658 przewodniczył rozmowom pokojowym ze Szwecją. W 1664 roku jako drugi wojewoda wielkiego pułku. W latach 1667–1670 wojewoda w Astrachaniu. Został zamordowany w tym mieście, po jego zdobyciu przez powstańców Stepana Rarima.

Tabela 2. Pułk kniazia J.N. Boratyńskiego, stan na 13 (23) lutego 1664 roku

Jednostka	Liczba żołnierzy		
	Oficerów	Szeregowców	Razem
Pułk rajtarski Fedora Zykowa	37	661/5	702
Pułk rajtarski Christopha Mingausa	28	754	782
Pułk rajtarski Richarda Palmera	32	603/40	635
Pułk sołdacki Thomasa d'Aliela	34	640	674
Pułk rajtarski Wiliama Drummond (Dromanta, Drammonta)	34	440	474
Sołdacki pułk Michaela van Zalena	18	234	252
Sołdacki pułk Albrechta Sznewitza (Schnewitza?)	23	299	322
Sołdacki pułk Aggeja Szepeliewa (2-gi skwadron podpułkownika Wasilija Bjusta)	37	1049	1123
Strzelecki prikaz Grigorija Ostafiewa	4	514	1651
Strzelecki prikaz Iwana Endogurowa	7	520	
Strzelecki prikaz Andrieja Ostafiewa	7	605	
Razem: jeźdźców 2119, pieszych 4496.			
Łącznie: 6615.			

podwodów i niewypłaceniem żołdu dla *ratnyje ludi*³⁴. 13 lutego Czerkaski wyszedł wreszcie z Bołchowa z głównymi siłami swojej armii, kierując się do Karaczewa. Według spisu jego wojsk, uwzględniając wcześniej wysłanych *ratnyje ludi* przed pułkiem kniazia Iwana Prozorowskiego, jego oddziały liczyły 12 377 żołnierzy³⁵.

³⁴ Jurij Boratyński, kniaź, od 1671 – bojarzyn. W 1654 roku wojewoda przedniego pułku. Brał udział w bitwie pod Szkłowem. W roku następnym uczestniczył w walkach pod Borysowem, Brześciem i Wiechowiczami. W latach 1658–1661 jako drugi wojewoda w Kijowie, walczył z powodzeniem przeciwko Kozakom i krymskim Tatarom. W 1663 roku był wojewodą w Smoleńsku. W 1671 roku rozbił główne siły Stiepana Razina pod Symbirskiem (dziś: Uljanowsk). Zmarł w Moskwie w 1685 roku.

³⁵ Там же. Столбцы Московского стола, № 365, k. 183,189. *Ratnyje ludi* (ros. ратные люди) – to inne określenie służebnych ludzi (zob. przyp. 26, przyp. red.) wspólna nazwa wszystkich żołnierzy tworzących armię rosyjską.

Ponadto, jak już wspomniano, do armii Czerkaskiego dołączył pułk kniazia J.N. Boratyńskiego. Według spisu ze Smoleńska z okolicznym³⁶ i wojewodą i kniazem Jurijem Nikityczem Boratyńskim przybyło 6615 ludzi³⁷.

Tak więc, w dniu 13 lutego 1664 w armii kniaziów Czerkaskiego, Prozorowskiego Boratyńskiego było: 9099 jeźdźców, 9893 piechurów, tj. razem jazdy i piechoty 18 992 ludzi. W związku z tym jest oczywiste, że rzeczywista liczba wojsk rosyjskich pod dowództwem kniazia Jakowa Czerkaskiego był daleko niższa od 40 000–45 000 tysięcy ludzi, o których pisali polscy uczestnicy tychże wydarzeń. Należy również dodać, że w Karaczewie, w oddziale wo-

³⁶ Okoliczny – druga ranga, po bojarze wchodząca i współtworząca razem z bojarami Dumę Bojarską (przyp. red.).

³⁷ Ibidem, s. 217–220.

jewody kniazia Aleksandra Łobanowa-Rostowskiego, zgodnie z jego spisem z dnia 31 stycznia, było 322 *dworian* i dzieci bojarskich, a także moskiewski strzelecki *prikaz* Kuźmy Chomutowa (600 ludzi)³⁸.

Bitwa pod Kosuliczami 13/23 lutego 1664 roku

Polski historyk M. Nagielski napisał, że Polacy, dowiedziawszy się o marszu „licznych” wojsk Czerkaskiego, Romodanowskiego i Brzuchowieckiego, postanowili wycofać się w granice Rzeczypospolitej, jednak mimo to wysłali w głąb państwa moskiewskiego liczny oddział kawalerii, którego zadaniem było dokonanie rozpoznania głównych sił rosyjskich oraz spustoszenie zaplecza wroga. Tym zagonem dowodził Stefan Bidziński³⁹ (starosta sandomierski i porucznik chorągwi pancernej Jego Królewskiej Mości), który miał do dyspozycji 40 chorągwi, po 20 z każdej armii. Do pomocy miał pisarza polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego i porucznika rotę husarskiej, wchodzącej w skład armii litewskiej – Połubińskiego. Dodatkowo, ten wydzielony oddział został wsparty przez Kozaków zaporoskich, ochotników z WKsL oraz Tatarów. Całość wtargnęła w głąb państwa rosyjskiego i dążyła do rozbicia moskiewskiej awangardy pod dowództwem Prozorowskiego⁴⁰.

Jan Antoni Chrapowicki w swoim *Diariuszu* zanotował pod datą 7 marca, że przysłała do kwatery królewskiej wieści o działaniach podjazdu pisarza polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego Aleksandra Hilarego Połubińskiego, który *powrócił ku Poczepowi szczęśliwie gościwszy w Moskwie, bo tam jakąś partyją zniósł Moskwy na mil 2 trupem położywszy i siłą ogniem*

i mieczem zniszczywszy zniósł [kniazia Iwana Siemionowicza – I.B.] Prozorowskiego i [Stepana – I.B.] Zubowa⁴¹. Pułkownik wojska litewskiego i rotmistrz chorągwi kozackiej Michał Leon Obuchowicz zapisał w swoich *Pamiętnikach*, że Połubiński *powrócił z czaty karaczewskiej, miawszy tam niezłą okazyję z Prozorowskim, który we 14 000 obwiam był naszym, jednak spędzony z pola sromotnie pod Karaczew do Czerkaskiego powrócił. Tam horda szła płonu nabrawszy, wsi do tysięcy wespół z naszymi spaliła*⁴².

Wespazjan Kochowski przedstawia bardziej szczegółowy przebieg bitwy⁴³. Wedle niego Prozorowski otrzymał rozkaz zaatakowania wojsk królewskich pod Siewskiem, ale kiedy dowiedział się o *sekretnych zamysłach Polaków*, zawrócił. Widząc bowiem liczne ogniska w obozie polskim, kniaź sądził, że król nadciąga z całym wojskiem. Wówczas Bidziński, który był w awangardzie, kazał przygasić ognie, aby nieprzyjaciel nie mógł się zorientować w sile jego oddziałów. Natomiast on, na podstawie rozpalonych ognisk w obozie moskiewskim mógł oszacować liczebność przeciwnika. Ponieważ noc była *nadzwyczajnie ciemna*, dowódca polski postanowił odłożyć atak do ranka następnego dnia. Jednak orda przeprawiła się przez rzekę [rzeka Nawlija – I.B.] i uderzyła na obóz wroga, biorąc „języków”, których przywieźli do obozu. Jeńcy zeznali że Prozorowski ma pod swoją komendą 15 000 ludzi, znacznie zawyżając siły kniazia. Rosjanie, stojący nad brzegiem rzeki i szarpani przez atakujących Tatarów, otworzyli ogień z dział i samopalców, strzelając do przeciwnika aż do północy. Wraz z nadejściem Liwinów pod dowództwem Połubińskiego, Polacy postanowili naprawić most na rzece. W tym czasie Tatarzy przebyli rzekę, aby wyjść na tyły Prozorowskiego. Ten jednakże, nie czekając do rana, uszedł z pola otoczony silnym taborem aż w pobliże Karaczewa. Pułkownik „ochotników” Buchaj, uderzył na ustępujących i zagarnął sto mo-

³⁸ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Новгородского стола. № 178, к. 220.

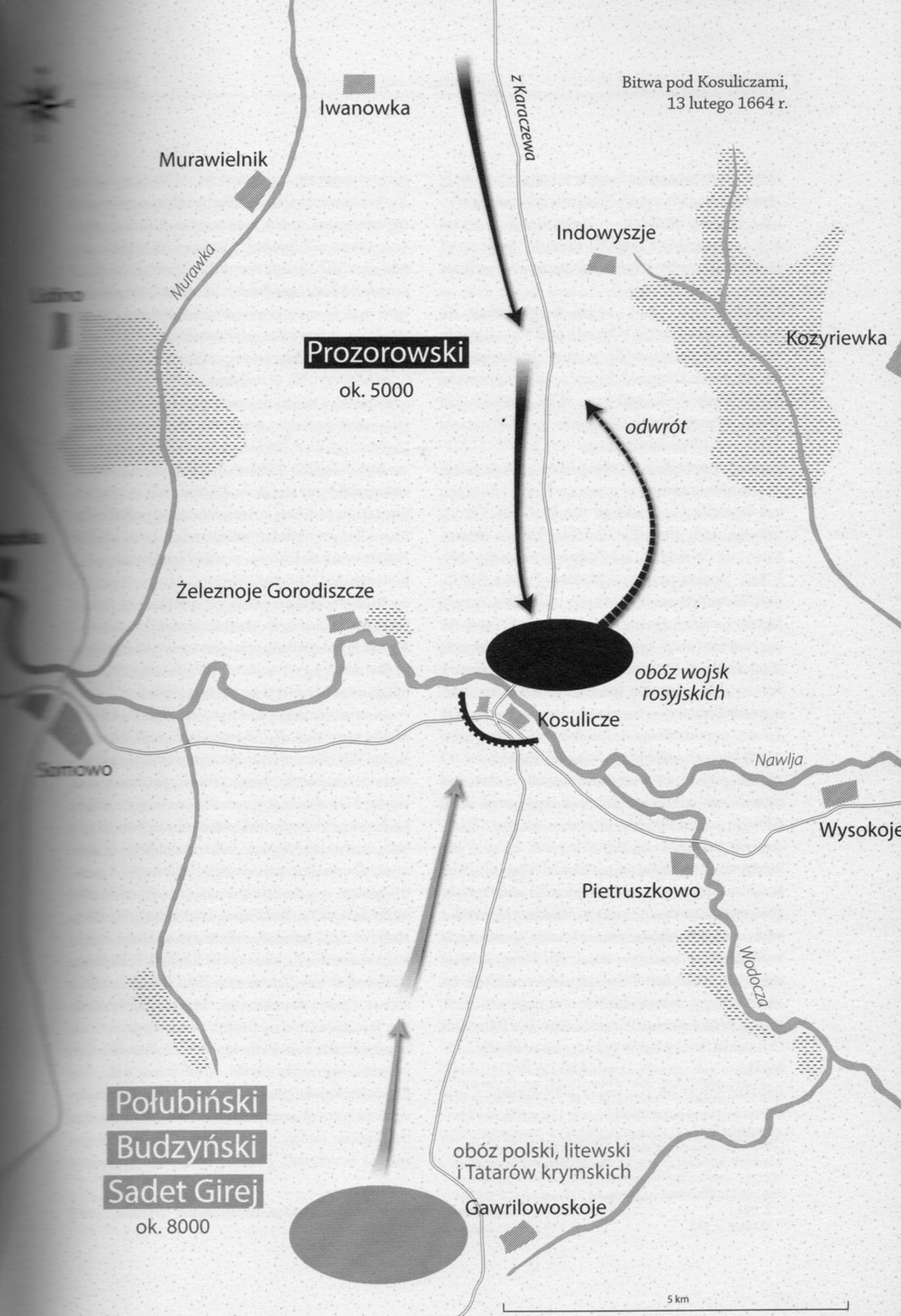
³⁹ Stefan Bidziński herbu Janina, (ur. ok. 1630 roku – zm. w 1704 roku) – polski wojskowy, pułkownik, wojewoda sandomierski, starosta chęciński, żarnowiecki i skalski. Pochodził z Bidzin, których był dziedzicem. 3 października 1655 roku, podczas bitwy pod Wojniczem, uratował życie hetmanowi Stanisławowi Lanckorońskiemu. W 1664 roku podczas wojny z carem, wyprawił się aż pod Moskwę; *vide*, K. Piwarski, *Stefan Bidziński herbu Janina*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Warszawa 1936, s. 20–22.

⁴⁰ M. Нагельский, *op. cit.*, s. 237–238.

⁴¹ J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, t. I, Warszawa 1978, s. 466–467.

⁴² *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, pod red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 358.

⁴³ W. Kochowski, *Historia panowania...*, t. II, s. 261–262.

Bitwa pod Kosuliczami,
13 lutego 1664 r.

Iwanowka

Murawielnik

Murawka

Prozorowski

ok. 5000

Indowyszje

Kozyriewka

odwrót

Żeleznoje Gorodiszcze

obóz wojsk
rosyjskich

Kosulicze

Nawlja

Wysokoje

Pietruszkowo

Wodocza

Połubiński

Budzyński

Sadet Girej

ok. 8000

obóz polski, litewski
i Tatarów krymskich

Gawrilowoskoje

5 km

skiewskich wozów jadących z tyłu, gdzie były „żelazne szpansrejtery” [„kozy hiszpańskie” – I.B.]. Według W. Kochowskiego, Rosjanie wycofali się niemal bez strat. O żadnym „pogromie” przeciwnika nie wspomina, zaznacza jedynie utratę części taboru.

Polski historyk A. Majewski, powołuje się także na informacje o bitwie pod Karaczewem zawarte w *Theatrum Europaeum*, które podają, że Połubiński wtargnął 20 mil w głąb terytorium wroga [czyli około 150 km – I.B.] pobił 12 000 armię Prozorowskiego, następnie spalił i wysiekl 1500 wsi, a Tatarzy wzięli ogromny jasyr⁴⁴. A. Majewski wprowadził do obiegu naukowego dotychczas niewykorzystany przez żadnego historyka list carewicza krymskiego Saadet-Gireja (który uczestniczył w rajdzie Połubińskiego), skierowany do kanclerza wielkiego koronnego Mikołaja Prażmowskiego. Według Saadet-Gireja, pod Karaczowem napotkano tak wiele tysięcy Moskwy, siedem tysięcy piechoty, jazdy dziesięć tysięcy i armat sztuk czternaście. Wówczas – jak opisuje carewicz – tedy za Bożą pomocą tego z panem Połubińskim, pisarzem [polnym – I.B.] litewskim i panem Bidzińskim, któremu odpór daliśmy, przez dziesięć godzin biliśmy się i aż do samego Karaczowa na ich karkach jechaliśmy. Tak wiele [z nich – I.B.] zginęło, jako pięć tysięcy, a od wozów, od koni i od wszystkiego odbiliśmy. Stamtąd ruszywszy dalej, oddziały polsko-litewsko-tatarskie między Karaczowem i Bołchowem, dopadły tabor, który – jak kontynuuje w swojej relacji Saadet-Girej – wycięliśmy, w którym wzięliśmy niewolnika sześć tysięcy żywcem i tam wszędzie w ziemi moskiewskiej wielką zdobycz otrzymaliśmy, gdzie i wielkie spustoszenie w Moskwie uczyniliśmy i aż za Bołcho[w] dziesięć mil w zagonach byli. Stamtąd powróciwszy się ku Starodubiu, w dobrym zdrowiu i w s[z]częściu Króla Jego Mości spotkali⁴⁵. Natomiast Jan Poczobut Odlanicki, który był w tym czasie w obozie królewskim, tak opisuje zagon Aleksandra Hilarego Połubińskiego: *jm. pan pisarz polny litewski, z wojskiem koronnym i litewskim, i z sołtanikiem młodszym tatarskim przy sobie mającym, potkał się z nie-*

małym wojskiem moskiewskim, od kniazia Jakowa Kudyniakowicza Czerkaskiego wysłanym, ze trzema towarzyszami, to jest pułkownikami: Prozorowem, Łabanowem i Zubowem, z którymi się mężnie uderzył, że od południa do nocy bitwa trwała. Jednak ich przy łasce Bożej spędził z pola, że za nastąpieniem nocy uszli ze wszystkim i z armatą, przecież ich z tysiąc legło. Potem kilka taborów potężnych dobywszy wycięli, iż Orda jasyr wielki wzięła i wielką liczbę wsi i dworów wypalili. O mil dziesiątek od Stolicy Orda opierała się i więcej dziesiątka tysięcy wsi popalili, jako sami dowodnie powiadali Moskwa⁴⁶. Biorąc pod uwagę, że odległość z Moskwy do Karaczewa wynosi około 400 km, wiadomość o spaleniu wsi znajdującej się „o dziesiątek mil” od stolicy, jest czystą fantazją autora. W rzeczywistości Polacy i Tatarzy zdołali zniszczyć jedynie okolice Karaczewa i Bołchowa, z czym zgadza się polski historyk A. Majewski.

Podsumowując przegląd polskich i tatarskich źródeł o tym starciu, należy zauważyć, że nie tylko podają one znacznie przesadzoną liczbę żołnierzy Prozorowskiego, ale także poniesiane przez niego straty w tej bitwie.

W tym miejscu należy przeanalizować dokumenty rosyjskie. Skład i wielkość pułku księcia Iwana Siemienowicza Prozorowskiego, wysłanego przez Czerkaskiego w awangardzie w kierunku Siewska, jest nieznany. Jednakże dzięki zachowanemu spisowi rannych w Kosulickim boju można spróbować odtworzyć jego liczebność. Do pułku przedniego wojewody Prozorowskiego wydzielono następujące oddziały: pułk rajtarii G. Tarbeewa (330 koni), W. Czeliustkina (222 koni), S. Zubowa (415 koni), strzelecki prikaz M. Kołobowa (711 ludzi), S. Zubowa (705 ludzi) i G. Sołowcowa (628 ludzi), a także sotnie jazdy dworiańskiej, których liczebność nie jest nam znana. Biorąc pod uwagę, że całkowita liczba żołnierzy w sotniach dworiańskich w armii wynosiła około 3500 koni, naczelnym dowódcą kniaź Czerkaski mógł dać pod komendę Prozorowskiemu ponad 1000 konnych, „bez osłabienia swojej części” armii. Tym samym łączna liczebność pułku przedniego wynosiła

⁴⁴ A. Majewski, *Zagon Aleksandra Hilarego Połubińskiego...*, s. 351.

⁴⁵ Ibidem, s. 352.

⁴⁶ J.W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik*, Warszawa 1967, s. 205.

około 4000 konnych i pieszych. O udziale w tej kampanii kniazia A.I. Łobanowa-Rostowskiego, stojącego w Karaczewie, nie znajdujemy w dostępnych dokumentach żadnej wzmianki. Nawet jeśli brał udział w tej bitwie (jak twierdzi Poczubut Odlanicki), to pod jego dowództwem, o czym wspomniano wyżej, nie mogło być więcej niż 1000 *dworian* i strzelców, którzy wraz z siłami Prozorowskiego tworzyli korpus liczący maksymalnie 5000 ludzi.

13/23 lutego idący na południe Prozorowski znalazł się już 30 km od Karaczewa nad rzeką Nawlją, w pobliżu miejscowości Kosulicze (obecnie w rejonie Szabłykińskim, obłasti⁴⁷ Orłowskiej). Tam natknął się na oddział Połubińskiego i Bidzińskiego, w wyniku czego doszło do bitwy. Później Prozorowski w następujący sposób raportował Czerkaskiemu o tej walce: *W dniu 13 lutego, w wołosti [gminie – I.B.] Somowskiej we wsi Kosuliczach, bojarzyn i wojewoda [Prozorowski – I.B.] z ratnymi ludźmi z polskimi i litewskimi ludźmi stoczył bój; i w tej walce polskich i litewskich ludzi i Tatarów wielu pobili, i 13 języków wzięli, a także buńczuk, a wśród nich 10 ludzi było ciężko rannych. Rosyjscy ratni ludzi pojmanych rannych ludzi przekazali wojewodzie*⁴⁸. Informacje, zawarte w powyższym raporcie i dotyczące wyniku tego starcia, nie są jasne, ale z polskich doniesień (wiadomości o zwycięstwie) mówiących o tym, że Prozorowski nie ruszył dalej za ustępującymi oddziałami nieprzyjaciela; wynika, że kniaz nie uważał tej bitwy za swoje zwycięstwo. Wobec tego, wzięcie jeńców wroga nastąpiło podczas wymuszonego odwrotu, po początkowym sukcesie oddziałów moskiewskich. Jednocześnie można stwierdzić, że świadectwa o klęsce wojsk rosyjskich zawarte w polskich źródłach, są mocno przesadzone i nieprawdziwe. Prozorowski wycofał się do Karaczewa, zostając tam do nadejścia sił dowodzonych przez kniazia Czerkaskiego. Rzekomo „rozgromione” wojska rosyjskie w przyszłości aktywnie będą uczestniczyły w kolejnych bitwach, w tym także w starciu pod Drokowem.

W dokumentach zgromadzonych w ПГАДА nie udało odnaleźć się informacji na temat liczby zabitych i wziętych do niewoli, lecz zachowały się dane o liczbie rannych, na podstawie których można ocenić skalę bitwy. Raport zawarty w „Записной книге” podaje ilu ludzi pełniło służbę w pułku bojarzyna i wojewody Iwana Siemionowicza Prozorowskiego wielmożnego pana ratnych ludzi różnych stopni [...] w ubiegłym 172 roku, w dniu 13 lutego, w ujezdzie [powiecie – I.B.] Karaczewskim, w wołosti [gminie – I.B.] Somowskiej, we wsi Kosuliczach raniono w bitwie⁴⁹.

Warto dodać, że w dokumentach Razriadnego prikazu jest zachowana oddzielna lista najciężej rannych w tym starciu z pułku rajtarów Stepana Zubowa: 172 rok. Lista rannych w bitwie pod Kosulickiem i w miasteczku Drokowie, konnych datocznych ludzi⁵⁰ z pułku Stepana Zubowa⁵¹. Wśród nich był sam pułkownik Stepan Zubow, szabłą z góry usieczony za lewym uchem, ciężko raniony. Większość służyących ludzi miała rany od szabel i strzał, co wskazuje na konny charakter starcia, z przewagą walki na białą broń. Przy czym pułk Zubowa prawdopodobnie składała się z nowozaciecznych – datocznych ludzi, a nie *dworian*, jak inne pułki rajtarskie.

Jak wspomniano wyżej, pomimo porażki oddziału Prozorowskiego, Rosjanie potrafili wziąć „języka”, polskich szlachciców Jerzego Tura, Stanisława Mikołajewa, a także nagajskiego czarnego Tatarzyna Beheka Tlisojewa, którzy udzielili wojewodzie interesujących informacji. Więźniowie opowiedzieli wszystko, co wiedzieli o walce, którą stoczono z bojarzynem i wojewodą i kniazem Iwanem Siemionowiczem Prozorowskim w Karaczewskim powiecie w gminie Somowskiej we wsi Kosulicze w bieżącym 172 roku, 13 dnia lutego. Jerzy Tur okazał się szlachcicem z powiatu brasławskiego. Z kniazem Prozorowskim starł się

⁴⁷ Obwód (przyp. red.)

⁴⁸ ПГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Новгородского стола. № 178. Л. 79.

⁴⁹ Там же. Книги Приказного стола. № 3. Л. 237–248 об.

⁵⁰ *Datocznyje ljudi* (ros. Даточные люди) – zaciągnięci do wojska chłopci, których przede wszystkim używano do funkcji pomocniczych (robót ziemnych, budowa przepraw, zakładanie obozów, etc.). Podczas panowania cara Aleksieja Michajłowicza, zaczęli odbywać szkolenie wojskowe i tworzyli pułki nowego stroja (pułki cudzoziemskiego auctoramentu lub pułki nowego typu). Od 1705 roku nosili nazwę „rekruci”.

⁵¹ Ibidem, s. 260–279.

Tabela 3. Ranni żołnierze z pułku kniazia I.S. Prozorowskiego podczas bitwy pod Kosuliczami 13/23 lutego 1664 roku

Jednostka	Liczba ludzi	
	Dowódców	Szeregowców
Dworian grodowych i dzieci bojarskich	-	27
Pułk rajtarski Grigorija Tarbejewa	-	13
Pułk rajtarski Wasilija Czeluskina	-	8
Pułk rajtarski Stepana Zubowa	2	50
Strzelecki prikaz Mikifora Kołobowa	-	11
Strzelecki prikaz Iwana Zubowa	-	24
Strzelecki prikaz Gierasima Sołowcowa	-	14
Razem:	2	147

w tym czasie Połubiński, a z nim byli polscy ludzie z konnego pułku Sapiehy, liczący 13 chorągwi, a pod chorągwią było 100, 120 i 130 ludzi, a pod innymi chorągwiami 150 ludzi, było także 11 chorągwi z pułku Paca, a z królewskiego koronnego wojska 2000 ludzi, tak że razem było polskich i litewskich ludzi 6000 i 2000 Tatarów; zostali wysłani byli pod Karaczew spod Siewska⁵². Co ciekawe, taką samo liczbę Tatarów krymskich podaje Obuchowicz, który zanotował, że było tylko dwa tysiące z sołtanem młodszym⁵³.

Możemy stwierdzić, że w bitwie pod Kosuliczami, Połubiński i Bidziński mieli dwukrotnie liczniejsze siły aniżeli nieprzyjaciel – 8000 Polaków, Litwinów i Tatarów przeciwko 4000 lub 5000 żołnierzom Prozorowskiego. Jerzy Tur nie wiedział jakie straty poniósł Połubiński, ale słyszał od ruskich ludzi, jak go wzięli [do niewoli – I.B.], że w tym starciu ubito polskich ludzi z trzystu. W tym samym czasie, kiedy król wysłał Połubińskiego pod Karaczew, zostały królewskie i innych hetmanów obozy opuszczone pod Starodub, i sam król chciał iść spod Siewska pod

Starodub. Inny Polak zeznał, że nazywa się Stanisław Mikołajewicz syn Denkieswicza, szlachcica z pułku rajtarskiego pan Paca, który potwierdził te same wieści. Wzięty do niewoli Nogajec zeznał, że z polskim królem w wojnie [uczestniczy – I.B.] dwóch krymskich carewiczów, dwaj bracia sołtan większy Mamet Girej i sołtan mniejszy Saadet Girej, a wraz z nimi jest krymskich i nogajskich Tatarów piętnaście tysięcy, i przed tym starciem pod Karaczewem, sołtan większy Mamet Girej z Tatarami był pod gosudarewymi ukraińskimi miastami pod Siewskiem, pod Kromami, pod Orłem, gdzie jego pułki tatarskie wzięły dobry plon, i on [Mamet Girej – I.B.] wielu Tatarów z plonem odszedł na Krym, a pod Karaczew wyruszył sołtan mniejszy Saadet Girej, a z nim było półtora tysiąca Tatarów, a ilu w tym starciu Tatarów i polskich ludzi zabito, nie wiedział⁵⁴.

Szczególnie interesujące informacje o bitwie pod Kosuliczami złożył wzięty w niewoli przez Rosjan pułkownik Krystian Ludwik Kalkstein⁵⁵.

⁵² Там же. Столбцы Белгородского стола. № 559. Л. 253–255.
⁵³ M.L. Obuchowicz, *Pamiętniki*, [w:] *Pamiętniki...*, s. 354.

⁵⁴ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Белгородского стола. № 559. Л. 253–255.
⁵⁵ Kalkstein (Kalckstein) Stoliński Krystian (Christian) Ludwik h. Koss (ok. 1630–1672), był synem Albrechta, generał-lejtnanta saskiego, potem pruskiego i starosty oleckiego, właściciela dóbr Knauten i Wogau (położonych między

kniaź zeznał, że gdy król polski z wojskiem stał pod Siewskiem, onże Kalkstein ze swoim pułkiem był pod Siewskiem w pułku Połubińskiego; i spod Siewska król poszedł ku Nowemu Grodkowi Siewskiemu, dlatego że [mieszczanie – I.B.] z Nowego Grodka pisali do króla, aby pod Nowy Grodek przyszedł, obiecując mu poddanie miasta. W tym samym czasie Jan Kazimierz wysłał na zagon Połubińskiego, z którym wyszły chorągwie wybrane ze wszystkich pułków, zarówno z koronnego, jak i litewskiego wojska, także z nimi kazano iść sołtanowi z Tatarami; a było z Połubińskim i sołtanem 15 000. Warto zauważyć, że liczba ta jest wyraźnie przesadzona. Król rozkazał im iść do Karaczewa i do Kaługi i te miasta zawojować. Oni będąc w Karaczewskim powiecie napotkali na ratnych ludzi wielkiego gosudara. Doszło do bitwy, w której wzięto języka, i tenże język na rozpytaniu powiedział, że idzie na nich z Karaczewa bojarzyn i kniaź Iwan Siemenowicz Prozorowski, a za nim idzie też bojarzyn i kniaź Jakow Kudenetowicz Czerkaski, gdyż oni obawiali się tego i udali się spiesźnie [po – I.B.] Brańskim ujeździe [powiecie – I.B.] i przybyli pod Nowgorodok przed królem⁵⁶.

Jak widać, na podstawie szczegółowego przesłuchania wziętego do niewoli pułkownika, w rzeczywistości Połubiński i Bidziński nie mogli pochwalić się dużym sukcesem. Sława ich podobno „wspaniałego rajdu” na tyły wroga w dużej mierze została wymyślona przez pamiętnikarzy i historyków. Natychmiast po otrzymaniu wiadomości o zbliżaniu się głównych sił rosyjskich, Połubiński i Bidziński zawrócili, nie zapuszczając się dalej w ziemie moskiewskie, w obawie przed starciem z głównymi siłami Czerkaskiego. Oni nie tylko nie dotarli

do Kaługi, ale nawet nie podeszli w pobliże Karaczewa. Kiedy Prozorowski tylko zorientował się, że ma przed sobą znacznie liczniejszego nieprzyjaciela, mógł bez większego trudu odskoczyć ku głównym siłom armii rosyjskiej.

W carskiej gramocie z 11 maja 1664 roku, poinformowano nawet o zwycięstwie Prozorowskiego: *polских i литовских ludzi и Татаров в повiecie карачевским в гмині сомовской, побито и wielu взято до niewoli; а по той битwie польский король и hetmani ze wszystkim wojskiem spod Сiewска пошел до Новгорода Сіверського*⁵⁷. Jak widać z analizy przebiegu wydarzeń spod Karaczewa, twierdzenie o zwycięstwie Prozorowskiego na pewno nie jest prawdziwe, ale także nie znajdujemy potwierdzenia o jego poważnej porażce; dowódca moskiewski w odpowiednim momencie przerwał walkę i wycofał się do Karaczewa. Jednocześnie możemy stwierdzić, że walki pod Kosuliczami zatrzymały marsz oddziałów polsko-litewskich w głąb ziem moskiewskich i zmusił je do zaniechania niszczycielskich najazdów. Kosulicze były najbardziej oddalonym miejscem od wschodnich granic polskich, do których dotarły wojska Rzeczypospolitej w czasie wojny 1654–1667 roku.

Podsumowując opis powyższego starcia, można zauważyć, że nazwanie tego boju „bitwą pod Karaczewem” nie jest do końca prawdziwe, ponieważ od miejsca bitwy Karaczew jest dość mocno oddalony – około 30 km. Jak widać z bezpośrednich relacji, pułki Prozorowskiego, które brały udział w walce, znajdowały się *we wiosce Kosuliczach*, czyli na lewym (południowym) brzegu rzeki Nawlija. Jednocześnie obóz znajdował się na prawym brzegu, ponieważ podczas odwrotu kniaź nie musiał przepływać się przez rzekę. Jest to zgodne z opisem W. Kochowskiego: *Москва [...] оpanowała rzekę*, tj. kontrolowała oba brzegi rzeki Nawlija przy przeprawie w Kosuliczach. Niestety, nie udało ustalić się miejsca przeprawy Tatarów krymskich przez rzekę. Po wycofaniu się korpusu Połubińskiego i Bidzińskiego do głównych sił królewskich, oddziały rosyjskie ruszyły za nimi. 22 lutego kniaź

Królewcem a Pruską Hławą) oraz Marianny von Wiedebach. Urodzony w dobrach Bautzen (Budziszyn), od młodości był przeznaczony do służby wojskowej. Wpierw zapoznał się ze sztuką wojenną we Francji u słynnego Henryka Turenusza. Według tendencyjnych informacji historyków niemieckich, podobno za złe prowadzenie się został z armii francuskiej wydany. Z kolei zaciągnął się do pułku cudzoziemskiego autoramentu w litewskiej armii pod wodzą Pawła Sapiehy; już wtedy związał się z polską szlachtą i nauczył się języka polskiego; *vide*, A. Przyboś, *Kalkstein Stoliński Krystian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, Warszawa-Wrocław 1964–1965, s. 485–488.

⁵⁶ Там же. Столбцы Белгородского стола. № 517. Л. 13–17.

⁵⁷ Акты Археографической экспедиции, Т. 4, Санкт-Петербург, 1836. s. 198.

J.K. Czerkaski z głównym trzonem armii wkroczył do Karaczewa⁵⁸. Stamtąd, według jego słów, *bezzwłocznie* udał się w kierunku Nowogrodu Siewierskiego.

Bitwa pod Drokowem 11/21 marca 1664 roku

Według *Dziennika* Patricka Gordona, w momencie, w którym król rozpoczął odwrót i ze swoimi wojskami wszedł do Poczepa, *bojarzyn* książę Jakow Kudenetowicz Czerkaski wyruszył z Karaczewa do Briańska z rozkazem, aby go *nękać*⁵⁹. Należy wyjaśnić, że Jan Kazimierz i Czerkaski maszerowali w zbieżnych kierunkach, król – na Starodub, a książę – ku Poczepowi. Wojsko polskie pod dowództwem Stanisława Rewery Potockiego i Stefana Czarnieckiego wycofało się przez prawobrzeżną Ukrainę, a litewskie z królem – do Mohylewa. Powoli poruszający się naczelną dowódca wojsk rosyjskich 4 marca napisał do cara, że wyprawił gońców do Szeremietiewa i Romodanowskiego, aby ruszyli ku niemu i połączyli się z jego oddziałami w Putywlu lub *gdzieś w stosownym miejscu*, ale Romodanowski, według jego słów, do niego nie przybył⁶⁰.

Nieco wcześniej Czerkaski wyprawił w kierunku Mglina przodem pułki kawalerii pod dowództwem księcia I.S. Prozorowskiego i J.N. Boratyńskiego, które dopadły ariergardę armii litewskiej. Według Poczobuta Odlanickiego, 7/17 marca wojska rosyjskie były już w Poczepe. Były to jednak tylko czołowe pułki armii rosyjskiej, gdyż 9 marca siły główne wciąż znajdowały w Briańsku⁶¹. Poczobut Odlanicki zapisał, że w tym samym czasie Litwini dowiedzieli się, że Czerkaski chce zablokować drogę armii litewskiej idącej nad rzeką Ipuć, okrążając ją między Starodubem, Mglinem i Drokowem. Jednakże Litwinom udało się dotrzeć do rzeki Ipuć pod Drokowem przed nadejściem oddziałów rosyjskich, chociaż z powodu pa-

niki, dużo wozów taborowych zostało porzuconych i splądrowanych przez litewskich dragonów. 10/20 marca – według słów Poczobuta Odlanickiego – *bez ordynansu hetmana polnego litewskiego* Michała Kazimierza Paca, pułkownik Krystian Kalkstein został ze swoim pułkiem, aby zebrać i odzyskać wozy z zaopatrzeniem. Wówczas przypadła Moskwa, rozumiejąc, że wojsko zastaną, aż tylko na ten jeden regiment trafili, który się im potężnie bronił, aż póki prochów stawało. Potem ostatek starszyny uszedł do cerkwi, ale [nie – I.B.] mając prochu poddali się. Tamże samego Kalksztyna wzięli, a majora jego – pana Ungiera – z innymi kapitanami i oficerami rozsiekano, których niemało tam zginęło. A zrozumiałwszy z konfesty samego Kalksztyna, że i armata jeszcze niedaleko w puszcę weszła, w pogoń poszła Moskwa⁶². Poczobut Odlanicki stwierdził dalej, że w pościg ruszyła jedynie jazda moskiewska, pozostawiając swoją piechotę nad rzeką. Jeźdźcy rosyjscy dogonili Litwinów i rozpoczęli z nimi walkę, jednakże bez wsparcia piechoty nie mogli odnieść sukcesu i powrócili do Drokowa, do którego piesze carskie pułki jeszcze nie dotarły. Litwini zdołali się uratować ale porzucone wozy taborowe zostały utracone⁶³. 11/21 marca, w więc w czasie kiedy pułk Kalksteina został rozbity, Jan Władysław Poczobut Odlanicki z głównymi siłami armii litewskiej był już pod Kryczewem; 20/30 marca król przybył pod Mohylew⁶⁴.

Co do składu i liczebności awangardy wojsk rosyjskich nie mam żadnych danych, ale w dokumentach znajduje się spis rannych w bitwie pod Drokowem, dzięki któremu możemy spróbować ustalić skład korpusu dowodzonego przez obu książąt. Oprócz *dworiańskich* sotni, z pułku Boratyńskiego, pod Drokowem byli rajtarzy F. Zykowa, z pułku Prozorowskiego – rajtarzy G. Tarbeewa i S. Zubowa, z pułku Czerkaskiego – rajtarzy W. Czelustkina. Według tego spisu, dnia 11 marca dzień za Mglinem w miasteczku Drokowie ranni w bitwie zostali ra-

⁵⁸ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. № 365. Л. 242.

⁵⁹ П. Гордон, *op. cit.*, s. 140.

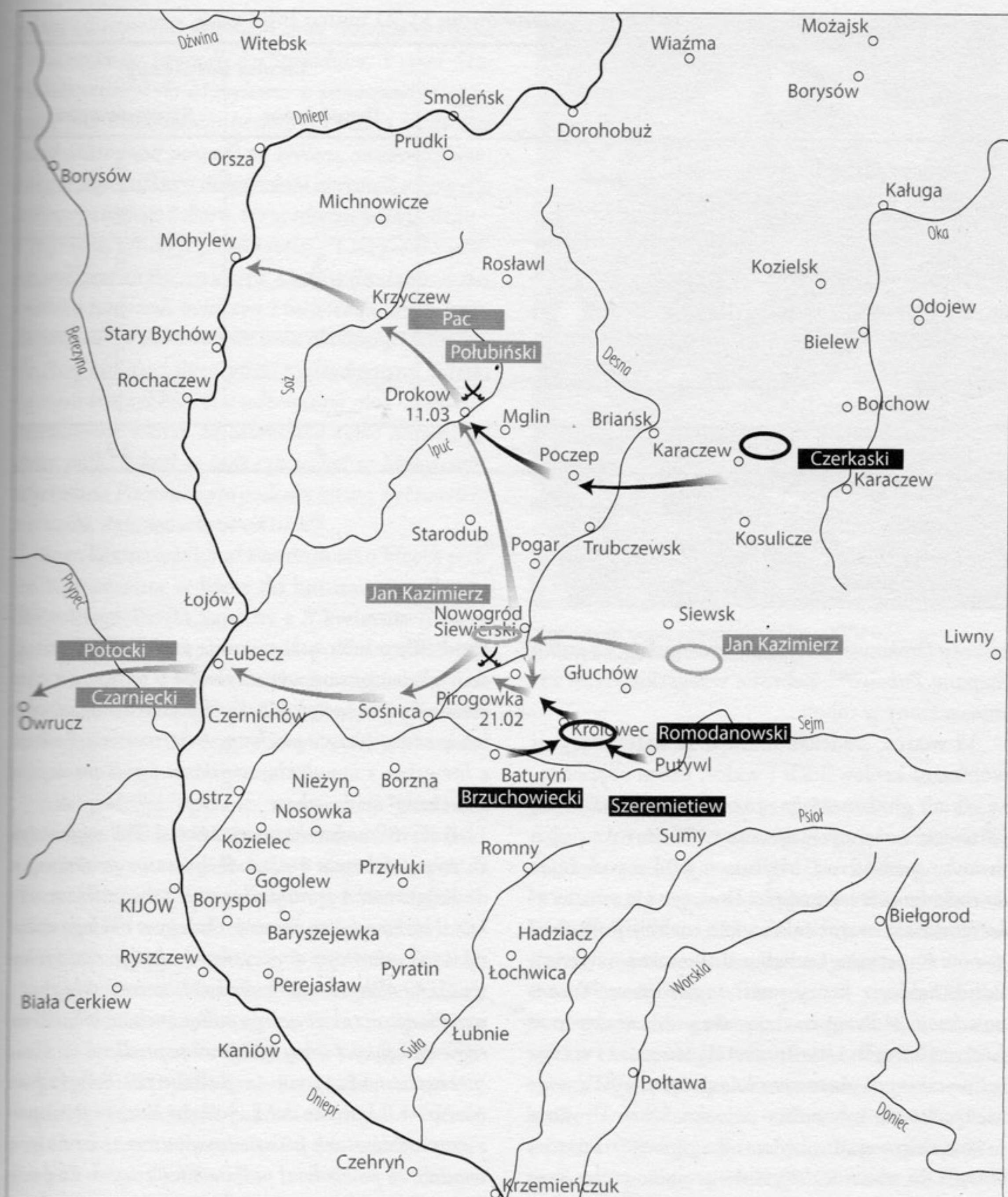
⁶⁰ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. № 365. Л. 211.

⁶¹ Ibidem, s. 255.

⁶² J.W. Poczobut Odlanicki, *op. cit.*, s. 208.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem

Odwrót armii Jana Kazimierza

tarzy z pułku G. Tarbeewa⁶⁵. Poza tym, w tym samym dniu w marszu za Mglinem nad rzeką Ipuć w miasteczku Drokowie w walce zostało rannych

żyłców – 4 ludzi, rajtarów z pułku W. Czelustkina, F. Zykowa⁶⁶. Zachowana jest także jako odrębna lista rannych w Kosulickiej bitwie i w mia-

⁶⁵ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Книги Приказного стола. № 3. Л. 248–248 об.

⁶⁶ Ibidem, s. 250, 252–253.

Tabela 4. Ranni żołnierze podczas bitwy pod Drokowem 11/21 marca 1664 roku

Jednostki	Liczba żołnierzy	
	Dowódców	Szeregowców
Urzędnicy moskiewscy	-	4
Dworianie grodowi i dzieci bojarskie	-	2
Pułk rajtarski Fedora Zykowa	3	6
Pułk rajtarski Grigorija Tarbejewa	-	3
Pułk rajtarski Wasilija Czeluskina	-	2
Pułk rajtarski Stepana Zubowa	-	2
Razem:	3	19

steczku Drokowie, konnych datocznych ludzi z pułku Stepana Zubowa⁶⁷. Zebrane wszystkie dane zamieszczamy w tabeli:

11 marca, podczas marszu za ustępującymi wojskami królewskich i walce, która rozpoczęła się za grodem Mglin, przeszedłszy 2 mile [...] od wioski Łobazny [Łopazna – 15 km na południowy zachód od Mgliny – I.B.] i podążając do rzeki Ipuć do miasteczka Drokowa i w miasteczku Drokowie został całkowicie rozbity pułk dragonów Krystiana Ludwika Kalksteina z dywizji Połubińskiego, który szedł za hetmanem Pacem na odwodzie. Przeprowadzając się przez rzekę Ipuć pozostali z tyłu Litwini zostali otoczeni i w części wysieczeni w starym miasteczku z XIV wieku Drokowie (obecnie – wioska Stary Drokow w Surazkim rejonie, obłasti Briańskiej⁶⁸). Później wzięto do niewoli dragońskiego pułkownika Krystiana Ludwika Kalksteina i z jego pułku różnych stopni dowódców i [szeregowych – I.B.] dragonów; Rosjanie wzięli do niewoli razem z pułkownikiem stu i jednego człowieka, i przekazali ich wojewodom z relacjami dotyczącymi okoliczności ich schwytania. Kalkstein zeznał, że król

spod Staroduba tabory swoje przodem wyprawił do Mohylewa i sam wyruszył dnia 6 marca, a z nim kanclerze i także Połubiński. Z wojska wziął ze sobą jazdę i trzy tysiące piechoty. A hetmanowi Pacowi z litewskim i żmudzkiem wojskiem i pułkom sapiejskim kazał iść za sobą.

Dnia 3 marca hetman Michał Pac wyruszył ze swym taborem i poszedł śpiesznie w ten czas do Kryczewa. A jemu pułkownikowi z pułkiem nakazał iść za sobą za ostatnim taborem dla jego osłony. I jak szli drogą do Kryczewa i będąc nad rzeką Ipuć, i na nich uderzyli bojarzy i wojewodowie z rannymi ludźmi, tak że w jego pułku wielu pobili, i chorągwie i bębny, i wozy taborowe pojmali.

I hetmana Pac ze swoim pułkiem posiłków [z pomocą – I.B.] im nie dał [...] major Kacper Deunger i wszyscy dowódcy podczas rozpytania to samo powiadali, co powiedział pułkownik Krystian Ludwik Kalkstein⁶⁹.

Ponownie przesłuchany w dniu 31 marca w Moskwie Kalkstein uzupełnił swoją zeznania, że był w polskim wojsku w pułku dragonów Paca, pułkownikiem w Polsce był od trzech, i z gosudarскими ludźmi, poza tą bitwą, w tymże 172 roku nigdy nie walczył; kiedy król ze wszystkimi hetma-

⁶⁷ Ibidem, s. 260–279.

⁶⁸ Там же. Столбцы Белгородского стола. № 559. Л. 258–262.

⁶⁹ РГАДА. Ф.210. Разряд. Столбцы Белгородского стола. № 517. Л. 13–17.

nami i wszystkim wojskiem spod Nowego Gorodka Siewierskiego poszedł do Staroduba, i spod Staroduba ruszył do Mohylewa, a pozostawiwszy za sobą pod Starodubem hetmana Paca; a kiedy Pac spod Staroduba poszedł za królem, swego pułkownika z jego pułkiem dragońskim zostawił z tyłu dla ochrony swojego taboru, i trzy niedziele [tygodnie – I.B.] temu, jak on [t.j. Kalkstein – I.B.] szedł z swoim pułkiem za Pacem z tyłu, kiedy w drodze podczas marszu nadszedł bojarzyn i wojewoda kniaź Iwan Siemenowicz Prozorowski oraz okoliczny i wojewoda Jurij Nikitycz Boratyński z gosudarnymi ludźmi i z nimi stoczył bitwę; a uderzyli na nich na drodze pięćdziesiąt wiorst od Staroduba tylko na jego jedyny pułk, a król w tym czasie był w Mohylewie, a hetmana Paca nie było podczas bitwy, był bowiem z przodu, dziesięć wiorst od nich⁷⁰.

Sam hetman Michał Pac donosił o klęsce pułku Kalksteina w liście do hetmana wielkiego litewskiego Pawła Sapiehy z 3 kwietnia (nowego stylu)⁷¹. Fakt zniszczenia pułku Kalksteina odnotował w swoim *Dzienniku* także Patrick Gordon, który zapisał, że *regiment pułkownik Kalksztaina został rozgromiony i wybity, a on sam z wieloma innymi schwytany*⁷².

Jak później opisano w carskiej gramocie z 11 maja 1664 roku, Prozorowski i Boratyński z gosudarnymi ratnymi ludźmi dogonili, polskich i litewskich ludzi, za czerkaskim grodem Mglinem, wielu pobili i wzięli do niewoli pułkowników i dowódców, i zwykłych żołnierzy więcej niż trzy setki, i tabor hetmana Michała Paca wzięli⁷³. Jednak według zachowanych spisów jeńców, podczas walk w lutym-marcu 1664 roku wzięto do niewoli tylko 228 Polaków, Litwinów, Niemców i zadnieprzańskich Kozaków, z których w bitwie pod Drokowem schwytano 98 dowódców i szeregowych dragonów⁷⁴.

Podsumowując, należy stwierdzić, że podczas kampanii zimowej 1663–1664 roku, mimo bardzo dużej koncentracji wojska dokonanej

Moskiewski rajtar z pierwszej połowy XVII w.
Rekonstrukcja (fot. M. Choriewoj)

przez Moskwę i Warszawę, nie doszło do decydującej bitwy. Ofensywna polskiej armii załamała się zanim główne siły Czerkaskiego dotarły i zetknęły się z nieprzyjacielskimi wojskami. Później kniaź został oskarżony o niezdecydowanie, wypuszczenie z rąk zwycięstwa, a nawet o możliwość wzięcia do niewoli samego króla. Pomimo braku spektakularnego sukcesu, dowódcy carscy mogli triumfować. Wielki pochód ogromnej armii polsko-litewskiej pod wodzą króla Jana Kazimierza zakończył się kompletną porażką; w jej toku wojska Rzeczypospolitej poniosły poważne straty⁷⁵. Zimowa awantura monarchii polskiej obróciła się przeciwko niej. Rzeczpospolita włożyła w kampanię bardzo wiele wysiłku i poświęcenia, ale okazała się ona

⁷⁰ Там же. Столбцы Белгородского стола. № 559. Л. 258–262.

⁷¹ T. Cieselski, *Listy Michała Kazimierza Paca...*, s. 248.

⁷² П. Гордон, *op. cit.*, s. 140.

⁷³ Акты Археографической экспедиции, т. IV, s. 198.

⁷⁴ РГАДА. Ф. 79. Сношения России с Польшей. 1661. Оп. 1. № 6. Л. 64–65.

⁷⁵ Jan Władysław Poczeb Odlanicki (*ibidem*, s. 209) zapisał pod datą 21 marca 1664 roku, że podczas odwrotu pod Kryczew tak się wojsko całe zrujnowało, że więcej dwudziestu tysięcy na samej puszczy koni zostało wojskowych – jako roslých, tak podjezdaków, wozowych, a do tego jeszcze i od wozów wszystkich odpadło. Tak nas Pan Bóg biczyskiem swym dotknął po dobrym bycie moskiewskim.

Strzelcy moskiewscy z połowy XVII wieku

być ostatnią, nieudaną próbą odzyskania władzy nad Lewobrzeżną Ukrainą.

Istnieje możliwość, by w pewnym stopniu wytłumaczyć i usprawiedliwiać nieudaną wyprawę króla Jana Kazimierza „surową rosyjską zimą”, ale nie można zapominać, że i wojska rosyjskie w równym stopniu cierpiały wskutek zimna, głodu, a przede wszystkim wskutek trudów marszu i złych dróg. Brak paszy dla koni spowodował, że wierzchowce i konie pociągowe masowo padały z głodu, a szerząca się na wielką skalę dezercja

wśród żołnierzy znacznie osłabiła wiele pułków, które tak szybko zostały zmobilizowane w ciągu zimy. Jednak państwo moskiewskie mogło odeprzeć nieoczekiwaną inwazję wielkiej armii polsko-litewskiej, przy minimalnych stratach swoich sił zbrojnych. Działania wojsk rosyjskich i Kozaków na Ukrainie, na tyłach armii królewskiej, spowodowały, że Lewobrzeże pozostało pod władzą cara i nie dopuszczono do przywrócenia panowania Rzeczypospolitej nad wszystkimi ziemiami ukraińskimi.